

'tot sinen live ende tot sijns wijfs'

*Lijfrenten in de vijftiende-eeuwse kerkrekeningen
van de Pieterskerk te Leiden*

Vak	Onderzoekswerkgroep II (2013-2014)
Docent	Dr. M. Hurx
Student	Joke Reichardt (3843327)
Aantal woorden	ca. 8.800 (platte tekst)
Datum	18 juni 2014

Inhoudsopgave

Inleiding	2
1. Lijfrenteverkoop door stedelijke overheden in de vijftiende eeuw.....	5
2. Het gebruik van lijfrenten bij de bouw van kerken in de vijftiende eeuw	12
3. Case-study: de Pieterskerk in Leiden	23
Conclusie	35
Literatuurlijst	37
Overige bronnen	38
Lijst met afbeeldingen	38
Bijlage 1. Rentebrief uitgegeven door de stad Leiden in 1408	39
Bijlage 2. Toelichting op de grafieken	40

Inleiding

In 1398 kocht ene Pieter Heerman bij de kerkmeesters van de Pieterskerk in Leiden een lijfrente van tien nobel per jaar op het leven van hemzelf en dat van zijn vrouw.¹ De rente moest worden uitgekeerd totdat de langstlevende van beide zou zijn overleden. Hij betaalde hiervoor honderd nobel. Dertig jaar later werd nog steeds zijn jaarlijkse tien nobel uitgekeerd, waaruit het (financieel) risico blijkt dat de kerk liep door deze lijfrente te verkopen.² Waren de kerkmeesters zich bewust van de mogelijke gevolgen?

In de vijftiende eeuw maakten stedelijke overheden, landsheren, kerkelijke- en niet kerkelijke instellingen gebruik van de mogelijkheid om kapitaal te verkrijgen door middel van de verkoop van lijfrenten. De verkoper nam dan de verplichting op zich om de koper van de rente, de *rentenier*, op vastgelegde tijden een bepaald bedrag, de *rente*, uit te betalen en ontving hiervoor een bedrag in eens, de *koopsom*. De koper van de lijfrente verzekerde zich van een jaarlijks inkomen tot zijn overlijden (en eventueel een inkomen voor zijn nabestaanden na zijn overlijden, te vergelijken met een pensioen in onze huidige tijd). De verkoper liep daarbij de kans dat de rentenier na de verkoop nog lang bleef leven en de uitkeringen dus de koopsom zouden overtreffen.

Voor de financiering van de bouw van een kerk waren veel mogelijke inkomstenbronnen, maar in tijden van grote bouwactiviteit was het verkopen van lijfrenten een transactie die direct een grote som geld opleverde.³ In dit onderzoek wordt het gebruik van lijfrenten bij de bouw van de Pieterskerk in Leiden onderzocht.⁴ De Pieterskerk is een gotische kruisbasiliek met een vijfbeukige plattegrond, gebouwd tussen eind veertiende en begin zestiende eeuw (afb. 1). Het gebruik van lijfrenten bij de Pieterskerk zou volgens enkele auteurs geleid hebben tot financiële problemen en een afname in de beschikbare middelen voor de bouw van de kerk.⁵ Van den Berg stelt in haar boek over de Pieterskerk dat de kerk door de verkoop van lijfrenten steeds dieper in de schulden kwam te zitten.⁶ Hurx wijt het teruglopen van de bouwuitgaven aan de toegenomen schulden door het verkopen

¹ Kerkrekening Pieterskerk 1398, fol. 1r. De kerkrekeningen bevinden zich in het Regionaal Archief Leiden, Archief Kerken, inv.nr. 323. In dit onderzoek zijn de transcripties van de kerkrekeningen van Ed van der Vlist gebruikt, cf. www.janvanhout.nl. In het vervolg worden de kerkrekeningen van de Pieterskerk aangeduid met 'kerkrekening' gevolgd door het jaartal.

² Kerkrekening 1428, fol. 23v.

³ W.H. Vroom, *De financiering van de kathedraalbouw in de Middeleeuwen, in het bijzonder van de Dom van Utrecht*, Maarsse 1981, p. 66.

⁴ Dat voor de bouw van de Pieterskerk gebruik werd gemaakt van lijfrenten is reeds vermeld in P.J. Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad [I]. Een Hollandsche stad in de Middeleeuwen*, 's-Gravenhage 1910, p. 55.

⁵ Bianca van den Berg, *De Pieterskerk in Leiden*, Utrecht 1992, p. 28 en Merlijn Hurx, 'Het koor van de Pieterskerk: experimenteren met bouwpakketten', in: Elizabeth den Hartog (red.), *De Pieterskerk in Leiden. Bouwgeschiedenis, inrichting en gedenktekens*, Zwolle 2011, p. 97.

⁶ Van den Berg 1992 (zie noot 5), p. 28.

Afb. 1. Pieterskerk Leiden [z.j.]. Foto: Leiden InMotion.

van lijfrenten.⁷ In dit onderzoek wordt getracht dit cijfermatig te onderbouwen op basis van bewaard gebleven kerkrekeningen van de Pieterskerk. Is er een verband te leggen tussen de bouw van de kerk en het aantal verkochte lijfrenten? En wat bedroeg de schuldenlast uit hoofde van lijfrenten in verhouding tot de totale uitgaven van de kerk? Door niet alleen in te gaan op de kwantitatieve maar ook op de kwalitatieve aspecten van de lijfrenteverkoop, wordt tevens getracht inzicht te krijgen in de organisatie rondom de verkoop van lijfrenten bij de Pieterskerk in Leiden. Aan wie werden de lijfrentebrieven verkocht en op welke voorwaarden en tegen welke tarieven werden deze verkocht? Om de achtergrond en de organisatie te onderzoeken zullen parallellen getrokken worden met de verkoop van lijfrenten bij stedelijke overheden, en in Leiden in het bijzonder. Om de lijfrenteverkoop van de Pieterskerk te kunnen vergelijken met die bij andere kerken in dezelfde periode zal ook worden ingegaan op het gebruik van lijfrenten bij de bouw van enkele specifieke kerken.

Lijfrenten worden vaak in één adem genoemd met losrenten. Losrenten zijn eeuwigdurende leningen, die niet afhankelijk zijn van het in leven zijn van de koper, maar waarvan de rente betaald wordt aan de toonder van de losrentebrief. In deze studie gaat de aandacht expliciet uit naar het

⁷ Hurx 2011 (zie noot 5), p. 97.

gebruik van lijfrenten vanwege de grotere risico's die de verkoop hiervan met zich mee bracht.

Over stedelijke financiën in de Middeleeuwen zijn vele publicaties verschenen vaak met speciale aandacht voor en focus op de financiering door middel van lijf- en losrenten.⁸ Deze publicaties geven over het algemeen eenzelfde beeld wat betreft de organisatie rondom de verkoop van lijfrenten in de vijftiende eeuw, hoewel er op detailniveau aanzienlijke verschillen optraden. Vanuit een economisch perspectief heeft Jaco Zuijderduijn geschreven over de institutionalisering van de markt voor lijf- en losrenten in de late middeleeuwen.⁹

Over het gebruik van lijfrenten bij de financiering van de bouw van kerken is nog weinig gepubliceerd. Vanwege het ontbreken van historisch materiaal als kerkrekeningen is het veelal niet mogelijk om gefundeerde cijfermatige uitspraken hierover te doen. Een uitzondering hierop vormen publicaties van Wim Vroom en Llewellyn Bogaers. Vroom heeft expliciet aandacht besteed aan de financiering van de Utrechtse Dom en Buurkerk en aan de Antwerpse Onze-Lieve-Vrouwekerk en Jacobskerk.¹⁰ Bogaers heeft nader onderzoek gedaan naar de financiering van de Buurkerk in Utrecht. Deze publicaties geven (enig) inzicht in de mate waarin het aangaan van leningen, waaronder lijfrenten, ten behoeve van de bouw van de kerken is toegepast.

In hoofdstuk 1 zal worden ingegaan op de organisatie van lijfrenteverkoop in de vijftiende eeuw door stedelijke overheden. Speciale aandacht krijgt daarbij de stad Leiden. In hoofdstuk 2 komt de financiering van de kerkenbouw in de Nederlanden door middel van lijfrenten aan de orde. Van de Buurkerk in Utrecht en de Antwerpse Onze-Lieve-Vrouwekerk en Jacobskerk zal het gebruik van lijfrenten nader worden beschreven.¹¹ In hoofdstuk 3 worden de bevindingen van de case-study naar de lijfrenten in de kerkrekeningen van de Pieterskerk in Leiden weergegeven.

⁸ Te noemen vallen de volgende publicaties die ook ingaan op de organisatie rondom lijfrenten. Over steden in de Nederlanden: H. Van Werveke, *De Gentsche Stadsfinanciën in de Middeleeuwen*, Brussel 1934; D. Houtzager, 'Rotterdam's lijfrenteleeningen in de Middeleeuwen', *De Verzekeringsbode* (1946) jg. 65, pp. 173-174; R. van Uytven, *Stadsfinanciën en stads-economie te Leuven van de 12de tot het einde der 16e eeuw*, Brussel 1961; L.M. VerLoren van Themaat (red.), *Oude Dordtse Lijfrenten. Stedelijke financiering in de vijftiende eeuw*, Amsterdam 1983; J.W. Marsilje, *Het financiële beleid van Leiden in de laat-Beierse en Bourgondische periode, ± 1390-1477*, Hilversum 1985 en Remi van Schaik, 'The Sale of Annuities and Financial Politics in a Town in the Eastern Netherlands Zutphen, 1400-1600' in: M. Boone, K. Davids, P. Janssens (red.), *Urban Public Debts. Urban Government and the Markets for Annuities in Western Europe (14th - 18th centuries)*, Turnhout 2003, pp. 109-126. Over Duitse steden: Dr. Bruno Kuske, *Das Schuldenwesen der deutschen Städte im Mittelalter*, Tübingen 1904 en Hans-Peter Baum, 'Annuities in Late Medieval Hanse Towns', *The Business History Review* (1985) Vol. 59, No. 1, pp. 24-48.

⁹ C.J. Zuijderduijn, *Medieval Capital Markets. Markets for Renten, state formation and private investment in Holland (1300-1550)*, Leiden/Boston 2009.

¹⁰ Vroom 1981 (zie noot 3), W.H. Vroom, *De Onze-Lieve-Vrouwekerk te Antwerpen. De financiering van de bouw tot de Beeldenstorm*, Antwerpen/Amsterdam 1983 en L. Bogaers, 'God wouts. De financiering van de Buurkerk (1435-1569) als spiegel van groepsvorming en belangentegenstellingen binnen de parochie', *Jaarboek Oud-Utrecht* 2003, pp. 67-122.

¹¹ Van deze kerken is in de literatuur een uitwerking van fabrieksrekeningen of kerkrekeningen beschikbaar én werd in meer of mindere mate gebruik gemaakt van lijfrenten bij de financiering. Op basis hiervan kan dus iets gezegd worden over het gebruik van lijfrenten. Bij de Dom van Utrecht, waarvan ook volledige kerkrekeningen bewaard zijn, maakten de fa-

1. Lijfrenteverkoop door stedelijke overheden in de vijftiende eeuw

In de vijftiende eeuw hadden steden regelmatig extra financiële middelen nodig, vooral wanneer een landsheer in staat van oorlog verkeerde.¹² De steden moesten dan garant staan voor de door de landsheer te verkopen lijfrenten, of moesten een som geld aan de landsheer lenen.¹³ In het laatste geval gingen ze er vaak toe over om zelf lijfrenten te verkopen om het vereiste bedrag op te brengen. Wegens het kerkelijk woekerverbod was het lenen van geld aan banden gelegd.¹⁴ Vaak gingen steden er daarom toe over om een langlopende schuld aan te gaan door het verkopen van lijf- en losrenten.¹⁵ Lijfrenten vielen buiten het kerkelijk woekerverbod omdat deze gezien werden als de koop van een jaarlijks inkomen en niet als een lening.¹⁶ In een schriftelijke overeenkomst, de rentebrief, werden de verplichtingen van de stad jegens de koper vastgelegd. Vlaamse steden keerden al in de dertiende eeuw grote bedragen aan lijfrenten uit, waarna de Hollandse steden rond de veertiende eeuw eveneens overgingen tot de verkoop van lijf- en losrenten.¹⁷ Naarmate de steden meer gebruik maakten van de verkoop van lijfrenten ontstond een zekere organisatie en geïnstitutionaliseerde markt rondom de verkoop en het beheer ervan.¹⁸ Het stadsbestuur kon besluiten tot de uitgifte van lijfrenten, hoewel veel steden daarvoor eerst de toestemming van de landsheer nodig hadden.¹⁹ De steden beperkten zich niet tot de eigen inwoners om geld op te halen via lijfrenten, maar verkochten

brieksmeesters zelden gebruik van lijfrenten om geld te lenen. Reden daarvoor was dat het kapittel voldoende kasmiddelen had en als kredietverschaffer voor de Dom optrad. Zie ook Vroom 1981 (zie noot 3), pp. 330-331.

¹² J.H. Kernkamp, *Vijftiende-eeuwse rentebrieven van Noordnederlandse steden*, Groningen 1961, p. 5.

¹³ Marsilje 1985 (zie noot 8), p. 20 en J.A.M.Y. Bos-Rops, *Graven op zoek naar geld. De inkomsten van de graven van Holland en Zeeland, 1389-1433*, Hilversum 1993, p. 95.

¹⁴ Het kerkelijk woekerverbod hield in dat men geen rente (woeker) mocht ontvangen op uitgeleend geld.

¹⁵ Kernkamp 1961 (zie noot 12), p. 5.

¹⁶ Hetzelfde gold voor zgn. losrenten. Belangrijk was dat de rentebrief in ieder geval geen termijn vermeldde. In de praktijk was het onderscheid met een lening dat de koper, de rentenier, niet het recht had, zijn koopsom terug te vorderen tegen opzegging van zijn renten. Zie voor een uitgebreide behandeling van het kerkelijk woekerverbod in het kader van financiering door middel van renten R. Beutels, 'Over de usura-doctrine of het kerkelijk renteverbod', *Maandschrift Economie* (1990) 54, pp. 316-326, en J.H. Munro, 'The Medieval Origins of the Financial Revolution: Usury, Rentes, and Negotiability', *The International History Review* (2003) Vol. 25, no. 3, pp. 505-562.

¹⁷ Kernkamp 1961 (zie noot 12), p. 6. De oudste lijfrente bekend uit de Grieks-Romeinse wereld dateert van 205 voor Christus. In dat jaar werd door de bestuurders van de stad Milete in Klein-Azië vanwege een groot tekort in de gemeentelijke financiën een vrijwillige inschrijving opengesteld waarbij men voor 3600 drachmen een lijfrente kon kopen ter grootte van 30 drachmen per maand (het woord *lijfrente* werd toen nog niet gebruikt). De volledige gang van zaken bij deze inschrijving, de voorwaarden waaraan zowel inschrijver als uitgever moesten voldoen én alle namen van degenen die van deze inschrijving gebruik maakten zijn bekend gebleven via een inscriptie in een stenen tafel welke begin twintigste eeuw is opgegraven. Zie onder andere M. van Haften, 'Economische geschiedenis der erfrenten of annuïteiten', *De Verzekeringsbode* 62 (1943) no. 19, pp. 89-91, D. Houtzager, *Hollands lijf- en losrenteleningen vóór 1672*, Schiedam 1950 en A. Sizoo, 'Een antieke lijfrenteverzekering', *Hermeneus* 16 (1943) afl. 3, pp. 33-38. De oudst bekende lijfrentebrieven in de Nederlanden dateren uit 1228 en 1229 uit Doornik. Uit de nauwkeurige omschrijving van de rechten en verplichtingen die in deze brieven zijn opgenomen concludeert Houtzager dat deze het gevolg moeten zijn van eerder opgedane ervaringen en dat het dus al langer gebruikelijk was voor stedelijke overheden om lijfrenten te verkopen. Zie Houtzager 1950, p. 20. De oudst bekende gepubliceerde lijfrentebrief uit het tegenwoordige Nederland dateert uit 1380 uit de stad Aardenburg (hoewel Aardenburg in die tijd nog Vlaams was). Zie C. Meertens, 'Een lijfrente-brief van 1380', *De Verzekeringsbode* 62 (1943) no. 47, pp. 218-219.

¹⁸ Zuiderduijn 2009 (zie noot 9), pp. 111-112.

¹⁹ Bos-Rops 1993 (zie noot 13), p. 95. Van de steden Dordrecht en Hoorn is bekend dat zij beweerden geen toestemming van de landsheer nodig te hebben. VerLoren van Themaat 1983 (zie noot 8), p. 9.

deze vaak ook in andere steden en gewesten.²⁰ Vooral in Vlaanderen en Brabant waren mogelijkheden om lijfrenten af te zetten vanwege de grotere welvaart in deze gebieden.²¹ Het stadsbestuur stuurde daartoe vertegenwoordigers naar andere steden en gewesten of maakten gebruik van plaatselijke bemiddelaars of bankiers (*fijnre* genaamd).²² Deze bemiddelaars kenden de plaatselijke inwoners en konden daardoor makkelijker contact leggen met potentiële kopers. Bovendien was het voor een stad goedkoper om van de diensten van een bemiddelaar gebruik te maken want vaak hadden de bemiddelaars ook de functie van geldwisselaar en deden zij het beheer van de lijfrenten in hun afzetgebied. Omdat het jaarlijks uitbetalen van lijfrenten veel kosten met zich mee bracht, werd ook hiervoor gebruik gemaakt van de diensten van, soms dezelfde, bemiddelaars.²³ Een andere mogelijkheid was om handelsreizigers de renten voor de renteniers mee te geven of men stuurde eigen vertegenwoordigers.

Alvorens tot uitbetaling kon worden overgegaan was het uiteraard van belang dat de stad zekerheid had omtrent het al dan niet in leven zijn van de lijfrentenier. Dit kon op verschillende manieren zijn georganiseerd.²⁴ Het stadsbestuur kon, in plaatsen waar veel renteniers woonden, zogenaamde 'anbringers van den overlijdens' aanstellen.²⁵ Ook de door de stad aangestelde bemiddelaars werden soms geacht de status van de renteniers te monitoren.²⁶ Bij andere steden kon iedereen het overlijden van renteheffers melden: wie dat als eerste deed kon een premie van de stad krijgen, een zogenaamde *eerste tijding*.²⁷ Een andere benaming die hiervoor werd gehanteerd was *bodebrood*.²⁸

Voor de steden was de eigen kredietwaardigheid een belangrijke voorwaarde om lijfrenten te kunnen verkopen. Wanneer deze in twijfel werd getrokken, moest een stad vaak bijzondere maatregelen nemen om lijfrenten toch te kunnen afzetten, zoals een dwang tot rentekoop of een verbod aan de eigen inwoners om elders renten te kopen.²⁹ De stedelijke overheden gaven zelden specifiek onderpand aan de koper van een lijfrente, maar alle bezittingen van de stad en van haar inwoners dienden als onderpand.³⁰ Dit werkte alleen als de renteniers ook de mogelijkheid hadden om com-

²⁰ Kernkamp 1961 (zie noot 12), p. 7. Volgens Van Uytven werden in Gent slechts bij uitzondering lijfrenten aan eigen inwoners verkocht. Van Uytven 1961 (zie noot 8), p. 198.

²¹ Houtzager 1950 (zie noot 17), p. 22.

²² Zijderduijn 2009 (zie noot 9), pp. 112-115.

²³ Zijderduijn 2009 (zie noot 9), p. 115.

²⁴ Pas in de zestiende eeuw ontstond het zogenaamde *attestatie de vita*, een bewijs van in leven zijn, dat hedentendage nog steeds door verzekeraars wordt gebruikt als voorwaarde voor bepaalde uitkeringen.

²⁵ Zoals door de stad Gent vanaf de dertiende eeuw werd gedaan. Van Werveke 1934 (zie noot 8), p. 287.

²⁶ Zijderduijn 2009 (zie noot 9), p. 115.

²⁷ Kernkamp 1961 (zie noot 12), p. 9.

²⁸ Zijderduijn 2009 (zie noot 9), p. 115. In Leuven sprak men van *hoefsheden*. Van Uytven 1961 (zie noot 8), p. 201.

²⁹ Kernkamp 1961 (zie noot 12), p. 7.

³⁰ Een uitzondering hierop vormt de stad Dordrecht. De stadsrekening van 1429 vermeldt emissies van lijfrenten *optie makelaerdie*. Dit betekende dat de stad een specifiek onderdeel van haar eigendom garant had gesteld voor de betaling van lijfrenten. De makelaars, ingehuurd door de stad of stedelijke ambtenaren, dienden de opbrengsten van het zogenaamde

pensatie te krijgen ingeval de stad haar verplichtingen tot het uitbetalen van de lijfrente niet kon nakomen. Daarom werden in de rentebrief ook de waarborgen opgenomen die een rentenier had om er zeker van te zijn dat de stadsbesturen ook daadwerkelijk tot betaling van de renten overgingen. Het arrestrecht was daar één van. Het arrestrecht stelde alle burgers van een stad aansprakelijk voor rentebetalingen door de stad en bij in gebreke blijven konden burgers worden gearresteerd en gevangen gezet. Toen de stad Dordrecht te kampen kreeg met achterstallige betalingen gebeurde het regelmatig dat Dordtse kooplieden in andere steden gevangen werden gezet en hun koopwaar in beslag werd genomen.³¹ Daar Dordrecht afhankelijk was van de handel kon zij het zich niet veroorloven dat haar kooplieden werden gegijzeld.³² Omdat het arrestrecht het handelsverkeer ernstig kon belemmeren werden door steden ook wel verdragen gesloten om elkaars burgers niet lastig te vallen, zoals bijvoorbeeld tussen Amsterdam en Utrecht in 1461.³³ Tijdens jaarmarkten werd het arrestrecht ten aanzien van de bezoekers gewoonlijk geschorst. In de rentebrieven zijn ook andere mogelijkheden opgenomen die een rentenier had bij in gebreke blijven van de stad, bijvoorbeeld een bepaling omtrent het zogenaamde *leisting*. De rentenier kon dan op kosten van de stad zijn intrek nemen in een herberg voor een bepaald aantal dagen of tegen een bepaalde maximale vergoeding. Hieruit voortgekomen is het recht op een daggeld, dat de rentenier kon krijgen wanneer een stad in gebreke bleef. Dit werd meestal vastgelegd in de vorm van een interest, bijvoorbeeld 2½ % van de rente per dag.

Lijfrenten konden worden verkocht op één leven of op twee of meer levens.³⁴ In het eerste geval was de uitkering afhankelijk van het leven van één persoon, de lijfrentenier. Bij een lijfrente op twee levens was de uitkering in het algemeen afhankelijk van het in leven zijn van beide of één van beide personen. De koopsom die voor de lijfrenten moest worden betaald werd uitgedrukt in penningen. Een lijfrente 'tegen de penning 10' betekende dat de koopsom het tienvoudige bedroeg van de jaarlijks uit te keren rente. De koopsom was in het algemeen voor iedereen gelijk, ongeacht de

stapelrecht te innen en hiervan de betreffende lijfrenten uit te keren. Het stapelrecht hield het recht in om goederen die langs de stad werden vervoerd op te slaan ('te stapelen') en binnen de stad te verkopen. Zuijderdijjn 2009 (zie noot 9) pp. 111-112 en VerLoren van Themaat 1983 (zie noot 8), pp. 53-54.

³¹ VerLoren van Themaat 1983 (zie noot 8), p. 56.

³² Voor Dordrecht was dit een reden om nieuwe renten te verkopen, teneinde de achterstallige betalingen te kunnen voldoen. Ook is bekend dat een Dordtse magistraat de inwoners waarschuwde geen lijfrenten meer te kopen van sommige Hollandse steden omdat de stad haar burgers niet meer kon helpen bij het vorderen van de betalingen: de kooplieden uit die steden meden Dordrecht omdat ze wisten daar gegijzeld te kunnen worden. VerLoren van Themaat 1983 (zie noot 8), p. 56. In 1430 liepen Rotterdamse burgers het risico in Utrecht gegijzeld te worden met inbeslagneming van hun goederen omdat Rotterdam zijn verplichtingen tegenover Utrechtse renteniers al een aantal jaren niet was nagekomen. Kernkamp 1961 (zie noot 12), p. 12.

³³ Kernkamp 1961 (zie noot 12), p. 13.

³⁴ Kernkamp 1961 (zie noot 12), p. 8.

leeftijd van de lijfrentenier.³⁵ Wel werd onderscheid gemaakt tussen lijfrenten op één leven en die op twee of meer levens. Er was echter weinig variatie in de koopsommen die de verschillende steden hanteerden. Een lijfrente op één leven werd veelal verkocht 'tegen de penning 8' en die op twee levens 'tegen de penning 10'.³⁶

Regelmatig brachten lijfrenteverkopen de steden in financiële moeilijkheden.³⁷ Dit manifesteerde zich al in de veertiende eeuw: halverwege deze eeuw was Leuven al in de problemen gekomen en in 1371 moest Dordrecht een comité benoemen om de schulden van de stad te saneren.³⁸ Ondanks dat gingen de steden in de vijftiende eeuw door met de uitgave van lijfrentes.³⁹ Eind vijftiende eeuw kampten veel Hollandse steden met betalingsachterstanden en waren min of meer failliet.⁴⁰ Voor de renteniers betekende dat in eerste instantie dat zij te maken kregen met achterstallige betalingen. Het had voor hen geen zin meer zich te beroepen op de waarborgen uit de rentebrieven. De steden verlaagden de rentebetalingen of lieten die geheel achterwege, vaak met goedkeuring van de landsheer.⁴¹ Hiermee wentelden de steden het risico van de lijfrenteverkopen uiteindelijk af op de renteniers.

De stad Leiden

De stad Leiden verkocht al in de veertiende eeuw lijfrenten.⁴² In de vijftiende eeuw maakte de stad regelmatig gebruik van de uitgifte van rentebrieven, waarvoor toestemming van de landsheer was vereist.⁴³ In eerste instantie waren de burgemeesters verantwoordelijk voor de financiën van de stad.⁴⁴ Wanneer er aan het einde van een boekjaar een tekort was, schoten de burgemeesters dat uit eigen middelen voor (aan het begin van het nieuwe boekjaar werd dat voorschot dan weer terugbe-

³⁵ Een enkele maal kwamen wel uitzonderingen hierop voor, zie Van Uytven 1961 (zie noot 8), p. 200.

³⁶ In Zutphen werden lijfrenten verkocht tegen de penning 10, en eenmaal, voor een oudere vrouw, tegen de penning 8. Zie Van Schaik 2003 (zie noot 8), p. 112. In Leuven werden in de vijftiende eeuw tarieven voor een lijfrente op een leven tegen de penning 8, 9 en 10 gehanteerd. Zie Van Uytven 1961 (zie noot 8), p. 199.

³⁷ Zijderduijn 2009 (zie noot 9), p. 139.

³⁸ Leuven bleef daarna doorgaan met lijfrenteverkoop om een deel van de oude renten te kunnen betalen. Zie ook Van Uytven 1961 (zie noot 8), pp. 204-220 en p. 235. Dordrecht was in de tweede helft van de dertiende eeuw Hollands financiële centrum. Vanaf eind dertiende eeuw zijn al bewijzen gevonden dat Dordrecht geld leende in de vorm van lijf- en losrenten. Zijderduijn 2009 (zie noot 9), p. 141.

³⁹ Men was zich evenwel niet onbewust van de risico's die aan de verkoop van lijfrenten kleefden, zoals blijkt uit de opdracht die in 1402 werd meegegeven aan de thesauriers van Gouda "*dese ordenancy sal ghedueren toter tijd toe dat die stede vry van lijfrenten ende van andere renten zy...*". Zijderduijn 2009 (zie noot 9), p. 116.

⁴⁰ Zie onder andere Kernkamp 1961 (zie noot 12), p. 15, Zijderduijn 2009 (zie noot 9), p. 125 en Van Schaik 2003 (zie noot 8), p. 119.

⁴¹ Kernkamp 1961 (zie noot 12), p. 12.

⁴² Blok spreekt van een verkochte lijfrente door de stad Leiden in 1352. Blok 1910 (zie noot 4), p. 250.

⁴³ Leiden betaalde in 1413 een bedrag van 12 pond aan graaf Willem VI voor het recht om lijfrenten te verkopen. Zijderduijn 2009 (zie noot 9), p. 112. Zie ook Marsilje 1985 (zie noot 8), p. 285.

⁴⁴ Marsilje 1985 (zie noot 8), p. 19.

taald).⁴⁵ In de loop van de vijftiende eeuw werden *tresoriers* aangesteld voor het beheer van de financiën.⁴⁶ De lijfrenten werden vooral verkocht wanneer de landsheer veel geld nodig had, bijvoorbeeld in oorlogsomstandigheden.⁴⁷ In de tweede helft van de vijftiende eeuw werden lijfrenten verkocht om de tekorten in de financiële rekeningen op te heffen.⁴⁸

Voor de verkoop van lijfrenten maakte Leiden gebruik van de diensten van bemiddelaars.⁴⁹ Meer dan de helft van de renten werd verkocht aan de inwoners van Leiden en voor het overige aan inwoners elders in Holland, in Utrecht, Brabant en Vlaanderen.⁵⁰ Voor lijfrenten op één leven werd een tarief gerekend tegen de penning 8; op twee levens gold een tarief tegen de penning 10.⁵¹

In de stadsrekeningen van Leiden was het gebruikelijk aan te geven voor welke uitgaven de inkomsten waren bedoeld.⁵² Voor het doen van de rente-uitkeringen werden vooral de inkomsten uit accijnzen bestemd. De uitbetaling aan de renteniers gebeurde gewoonlijk in twee halfjaarlijkse termijnen. Voor de uitbetaling aan renteniers in Vlaanderen en Brabant maakte de stad uit kostenoverwegingen gebruik van de *clerc van den lijfpensien van der graeflicheit*.⁵³ Als deze de renten van de landsheer ging betalen, nam hij ook het geld voor de uitbetaling van Leidens renten mee.⁵⁴ In de steden waar renten dienden te worden uitbetaald kon de klerk dan weer gebruik maken van derden die het geld overnamen en voor de daadwerkelijke uitbetaling zorgden. Om onjuiste uitkeringen te voorkomen werden de registers van de renteniers zo goed mogelijk bijgehouden en er werden regelmatig uitkeringen van *bodebrood* gedaan.⁵⁵

Tot het derde kwart van de vijftiende eeuw waren de bestuurders van Leiden erin geslaagd de rentelast beheersbaar te houden.⁵⁶ Aan het einde van de vijftiende eeuw echter had Leiden grote achterstanden in de rentebetalingen, en verzocht zij tezamen met andere steden als Dordrecht, Haarlem, Amsterdam en Gouda de graaf om moratoriums.⁵⁷ De situatie was zodanig dat burgers van

⁴⁵ Marsilje 1985 (zie noot 8), p. 65.

⁴⁶ Marsilje 1985 (zie noot 8), p. 20. Deze *tresoriers* werden eerst *homans* of *hooftmans* genoemd.

⁴⁷ Marsilje 1985 (zie noot 8), p. 109 en p. 286. Het ging in de meeste gevallen ook om de verkoop van losrenten (in het boek van Marsilje aangeduid als *erfrenten*).

⁴⁸ Marsilje 1985 (zie noot 8), p. 120.

⁴⁹ Zijderduijn 2009 (zie noot 9), pp. 112-113.

⁵⁰ Marsilje 1985 (zie noot 8), p. 121.

⁵¹ Marsilje 1985 (zie noot 8), p. 45.

⁵² Marsilje 1985 (zie noot 8), p. 109. Ook in Gent en Leuven was dit gebruikelijk, zie Van Werveke 1934 (zie noot 8), p. 10 en Van Uytven 1961 (zie noot 8), pp. 9-10.

⁵³ Deze klerk, genaamd Hughe Scriver, deed ook de betalingen voor Haarlem en Delft. Bekend is dat hij een huis in Leiden bezat en als deskundige in geldzaken de stad in de dertiger jaren ondersteunde bij het opstellen van financiële rekeningen. Marsilje 1985 (zie noot 8), pp. 97-98.

⁵⁴ Hij werd, vanwege de grote hoeveelheid geld die hij dan bij zich droeg, begeleid door *cloeke manne*. Marsilje 1985 (zie noot 8), p. 121-122.

⁵⁵ Marsilje 1985 (zie noot 8), p. 288 (noot 205).

⁵⁶ Marsilje 1985 (zie noot 8), p. 292.

⁵⁷ Zijderduijn 1009 (zie noot 9), p. 125. Een moratorium houdt in dat een schuldeiser zich (tijdelijk) niet kan verhalen op het vermogen van de schuldenaar en de verplichtingen van de schuldenaar worden opgeschort.

Leiden in andere steden werden aangevallen en dat de handel met andere steden stil kwam te liggen. De landsheer verleende Leiden uitstel van betaling en het arrestrecht werd opgeschort.⁵⁸ In de zestiende eeuw werd deze situatie steeds gecontinueerd en pas begin zeventiende eeuw waren voor de meeste steden de financiële moeilijkheden voorbij.

De voorwaarden waaronder Leiden lijfrentebrieven af heeft gegeven blijken onder andere uit een bewaard gebleven lijfrentebrief uit 1408.⁵⁹ De brief betreft een lijfrente op twee levens van 7½ Engelse nobel per jaar. De lijfrente werd verkocht tegen de penning 10: voor deze lijfrenten diende men 75 Engelsen nobel te betalen *hierof voldaan ende betaelt mit 75 Engelsche nobelen*.⁶⁰

Uit de brief wordt duidelijk dat de rentenier de mogelijkheid had om achterstallige betalingen te verhalen op de burgers van Leiden *an een yghelic onsen poorteren of sijn goede*. Ook kon de rentenier daggeld krijgen van *enen comans groten* per week per nobel rente *totter tijt toe, dat dese rente ende leistunghe volcomelic wel betaelt sien*.

Verder bevatte de brief twee ongebruikelijke voorwaarden. De eerste hield in dat na het overlijden van de langstlevende van de personen A en B de erfgenamen nog een deel van de rente naar rato tot de vervaldag van de rente kregen uitgekeerd; gewoonlijk werd een rente alleen uitgekeerd als de rentenier op de vervaldag nog in leven was:⁶¹

*Ende tot wat tiden A. ende B. voirsz. beide oflivich gheworden sien, so salmen der lesten doden erfnamen voldoen ende betalen dese voirsz. renten naden beloop van der tijt in den jair als zy gheleeft hebben.*⁶²

Bovendien was deze lijfrente aflosbaar blijkens de bepaling:

*Voirt sient voirwairden, dat men van der stede wege voirs., tot wat tiden men wil, dese rente vrien ende lossenen mach mit 75 Engelsche nobelen jof payment hore waird in hooftghelde ende mit sulken rente als dairof verschenen sien na den loop van den jair ende mit sulker leistiinge als dairop versuumt mach worden.*⁶³

Blijkbaar behield de stad zich het recht voor wanneer de financiën het toelieten alsnog van de lijfrente af te komen tegen terugbetaling van de hoofdsom.

⁵⁸ Kernkamp 1961 (zie noot 12), p. 16.

⁵⁹ De volledige brief is opgenomen in bijlage 1.

⁶⁰ Zie bijlage 1.

⁶¹ Kernkamp 1961 (zie noot 12), p. 14. De brief was kennelijk een algemeen concept, waarin voor A en B de namen van de renteniers moesten worden ingevuld.

⁶² Zie bijlage 1.

⁶³ Zie bijlage 1.

Uit dit hoofdstuk wordt duidelijk dat de lijfrenteverkoop in de meeste steden op dezelfde manier was georganiseerd. Men maakte gebruik van bemiddelaars om de renten aan de man te brengen en uitbetalingen te doen, en hanteerde veelal dezelfde voorwaarden en tarieven. De stad Leiden vormde hierop geen uitzondering. Bijzonder was wel dat Leiden in haar rentebrieven een bepaling omtrent afkoopbaarheid van de lijfrente opnam, iets wat niet gebruikelijk was. Ook keerde Leiden aan nabestaanden nog een evenredig deel van de lijfrente uit na het overlijden van de rentenier.

2. Het gebruik van lijfrenten bij de bouw van kerken in de vijftiende eeuw

Er bestond een grote verscheidenheid aan financieringsbronnen die konden worden aangeboord voor de bouw van kerken en kathedralen in de vijftiende eeuw. Bij kathedralen speelden het kapittel en de bisschop een belangrijke rol.⁶⁴ Kathedraalfabrieken, speciaal voor de bouw en het onderhoud van een kathedraal opgericht, werden beheerd door het kapittel.⁶⁵ Bij parochiekerken lag het beheer van de kerkfabriek meestal in handen van kerkmeesters die door het stadsbestuur werden benoemd.⁶⁶ Deze kerkmeesters vertegenwoordigden de parochianen. Zij waren ook verantwoordelijk voor het dagelijks beheer van de kerk. Door het treffen van bepaalde maatregelen, zoals het recht op controle van de kerkrekeningen en toestemming bij verkoop van onroerend goed, trachtten de kerkelijke autoriteiten wel zeggenschap te behouden over het kerkelijk karakter en het vermogen van de fabriek.

Parochiekerken waren meestal afhankelijk van de al dan niet vrijwillige bijdragen van de parochianen, zowel voor de gebruikelijke en noodzakelijke uitgaven voor bijvoorbeeld kerkdiensten als voor de bouw en het onderhoud van het kerkgebouw. Wanneer een parochie huizen of land in bezit had, dan had zij daaruit vaak inkomsten in de vorm van huren, erfstellingen en pachten. Parochiële inkomsten kwamen ook voort uit de parochiële taken: verkoop van graven en allerlei andere inkomsten die hiermee verband hielden (zoals leges).⁶⁷ Giften bestonden vaak uit legaten, in geld en in (kostbare) goederen, devotiegiften, geld voor aflaten en geld uit collectes. Voor de bouw van een nieuwe kerk waren vooral de speciaal daarvoor gegeven giften van belang.

Voor zowel kathedralen als parochie- en kapittelkerken geldt dat om de bouw in fasen van grote bouwactiviteit te financieren het aangaan van leningen, het te gelde maken van vermogensbestanddelen (bijvoorbeeld de verkoop van grond of huizen) of het opsparen van batige saldi over een reeks van jaren tot de mogelijkheden behoorden.⁶⁸ Onder het aangaan van leningen viel ook de verkoop van lijfrenten. In het vervolg van dit hoofdstuk wordt het gebruik van lijfrenten nader uitgewerkt aan de hand van een aantal specifieke kerken. Het betreft de Buurkerk in Utrecht en de Onze-Lieve-Vrouwekerk en de Jacobskerk in Antwerpen.⁶⁹

⁶⁴ Vroom 1981 (zie noot 3), pp. 30-42.

⁶⁵ Dit gebeurde zowel in Nederland bij de bouw van de Dom van Utrecht als in andere landen in Europa. Over de financiering van een aantal specifieke kathedralen in Frankrijk en in het bijzonder de betrokkenheid van burgers, overheid en kapittel daarbij is geschreven door Henry Kraus, *Gold was the mortar. The Economics of Cathedral Building*, London/Henley/Boston 1979. Over de financiering van de bouw van enkele Europese kathedralen, zie W.H. Vroom, *Financing cathedral building in the Middle Ages, the generosity of the faithful*, Amsterdam 2010, pp. 419-456.

⁶⁶ Vroom 1981 (zie noot 3), p. 49.

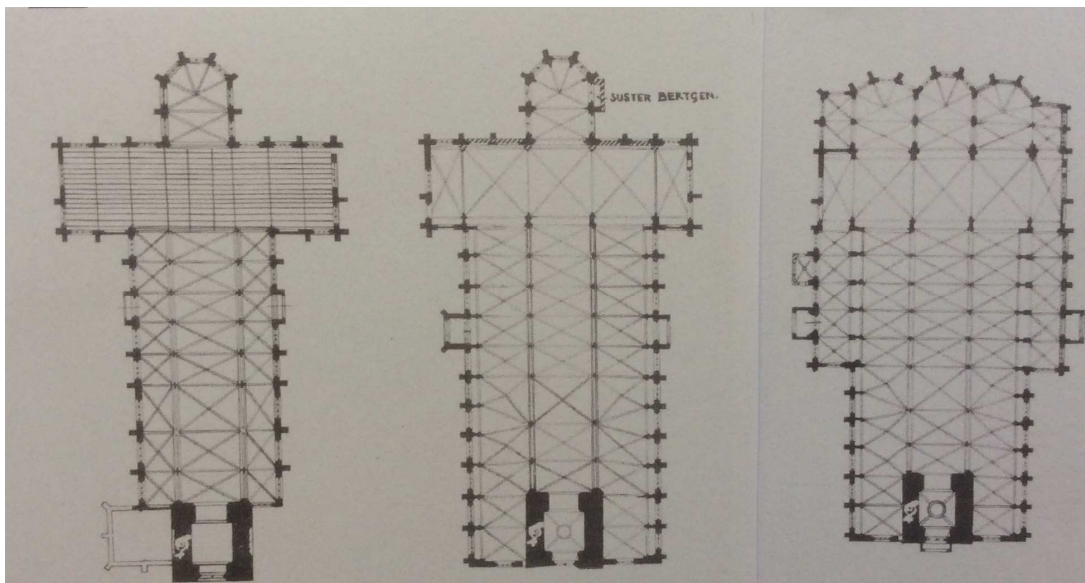
⁶⁷ Vroom 1981 (zie noot 3), p. 347.

⁶⁸ Vroom 1981 (zie noot 3), p. 66.

⁶⁹ Het zijn verschillende typen kerken: de Buurkerk en de Jacobskerk waren parochiekerken, de Onze-Lieve-Vrouwekerk was een kapittel- én parochiekerk (tegenwoordig is dit een kathedraal).

Buurkerk Utrecht

De Buurkerk was de grootste parochiekerk in Utrecht in de vijftiende eeuw.⁷⁰ Het beheer van de kerk lag in handen van twee opperkerkmeesters (de twee burgemeesters van Utrecht) die het dagelijks beheer en de zorg voor de verbouwing en inrichting van de kerk uitbesteedden aan kerkmeesters.⁷¹ De kerkmeesters waren verantwoordelijk voor het gehele reilen en zeilen van de kerk, zowel ceremonieel als financieel, en ze waren verantwoordelijk voor de uitvoering van de verbouwingen aan het kerkgebouw.⁷² In jaren waarin een tekort was schoten zij de tekorten uit eigen zak voor. Een belangrijk deel van de inkomsten van de Buurkerk werd gevormd door inkomsten uit vermogen en giften. De inkomsten uit vermogen bestonden uit opbrengsten van land, huurinkomsten, erfpachten en dergelijke en de giften betroffen vooral collectes, offerblokken en bruidsgiften.⁷³ Overige inkomsten haalde de kerk uit fondsen, meestal geschonken voor een bepaald doel en die door de kerk werden belegd, leges en soms uit de verkoop van roerend en onroerend goed. Daarnaast konden de kerkmeesters leningen afsluiten om de financiën op peil te kunnen houden. Bogaers legt op basis van de voor een belangrijk deel bewaard gebleven kerkrekeningen een duidelijk verband tussen het aantal afgesloten leningen (lijf- en losrenten) en de verschillende bouwfases van de Buurkerk in de periode tussen 1435 en 1569 (afb. 2).⁷⁴ Daarbij onderscheidt zij een vijftal (bouw)fasen.

Afb. 2. Drie bouwfases van de Buurkerk te Utrecht. Links voor verbouwing van de kerk tot hallenkerk, situatie 1410; midden na de verbouwing, situatie 1455; rechts na uitbreiding van het koor, ca. 1550. Foto: Bogaers 2003, p. 78.

⁷⁰ Bogaers 2003 (zie noot 10), p. 68.

⁷¹ Bogaers 2003 (zie noot 10), p. 74.

⁷² Bogaers 2003 (zie noot 10), p. 75.

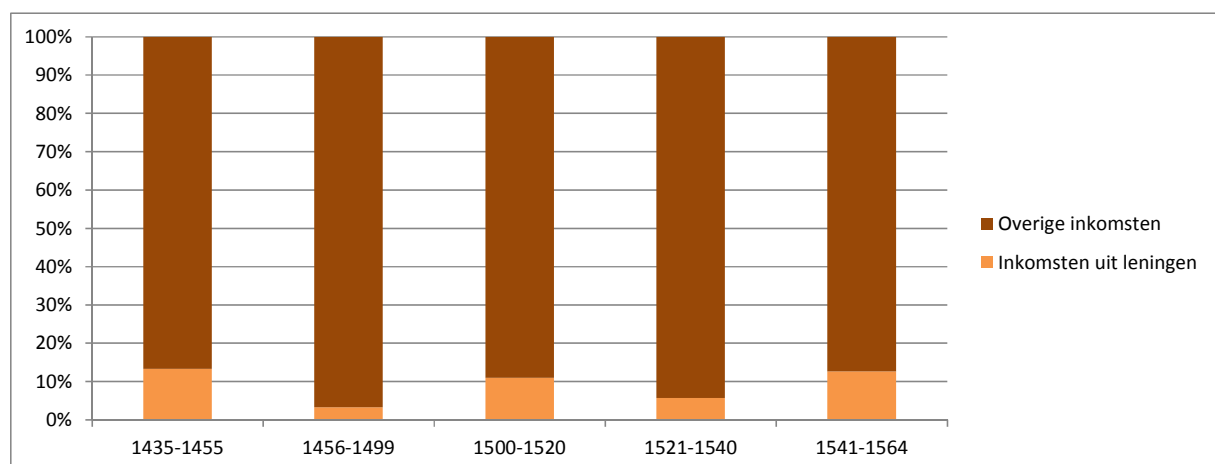
⁷³ Bogaers 2003 (zie noot 10), p. 112.

⁷⁴ Bogaers 2003 (zie noot 10), pp. 100-102.

De eerste fase betrof de verbouwing tot hallenkerk tussen 1435 en 1465.⁷⁵ Tijdens de bouw van de hallenkerk werden leningen, meestal in de vorm van lijfrenten, aangegaan. Ook werden renteloze leningen verstrekt, maar die werden in het algemeen zo snel mogelijk terugbetaald. Nadat de hallenkerk gereed was werd meer geld besteed aan de verfraaiing en aankleding van de kerk. Deze periode duurde tot 1499. In de daaropvolgende 21 jaar (1500-1520) werd het koor uitgebreid met aan beide zijden een zijkoor en een zijkapel. De laatste bouwfase liep van 1521-1540, hierin werkte men aan de noorderzijbeuk en vonden daarnaast een aantal prestigieuze projecten plaats (waaronder een nieuw Sacramentshuis op het hoogkoor). De laatste fase die Bogaers onderscheidt beliep de periode 1541-1569, een periode waarin niet gebouwd werd aan de kerk.

Het aandeel inkomsten uit leningen in de totale inkomsten van de Buurkerk was in de jaren 1456-1499, waarin niet gebouwd werd aan de kerk, aanzienlijk lager dan in de overige jaren (grafiek 1).⁷⁶ In de periode 1521-1540, waarin men aan de noorderzijbeuk werkte maar waarin ook nog meer prestigieuze projecten plaatsvonden (waaronder een nieuw Sacramentshuis op het hoogkoor) bedroeg het aandeel van de leningen in de totale inkomsten echter slechts 6%.⁷⁷ Het aandeel inkomsten uit vermogen was in deze periode echter aanzienlijk toegenomen, waardoor de noodzaak tot het aangaan van leningen wellicht minder aanwezig was. Hoewel vanaf 1540 niet meer werd gebouwd bedroeg het aandeel leningen in de totale inkomsten in de laatste periode opnieuw 13%. Bogaers veronderstelt dat de kerkmeesters hiermee de dalende inkomsten uit giften, die in deze periode halveerden van 26% naar 13% van de totale inkomsten, wilden compenseren.⁷⁸

Grafiek 1. Aandeel inkomsten uit leningen in totale inkomsten, Buurkerk Utrecht (bron: zie bijlage 2).⁷⁹

⁷⁵ Bogaers 2003 (zie noot 10), p. 77.

⁷⁶ Bijlage 2 bevat een toelichting op de grafieken in de hoofdstukken 2 en 3.

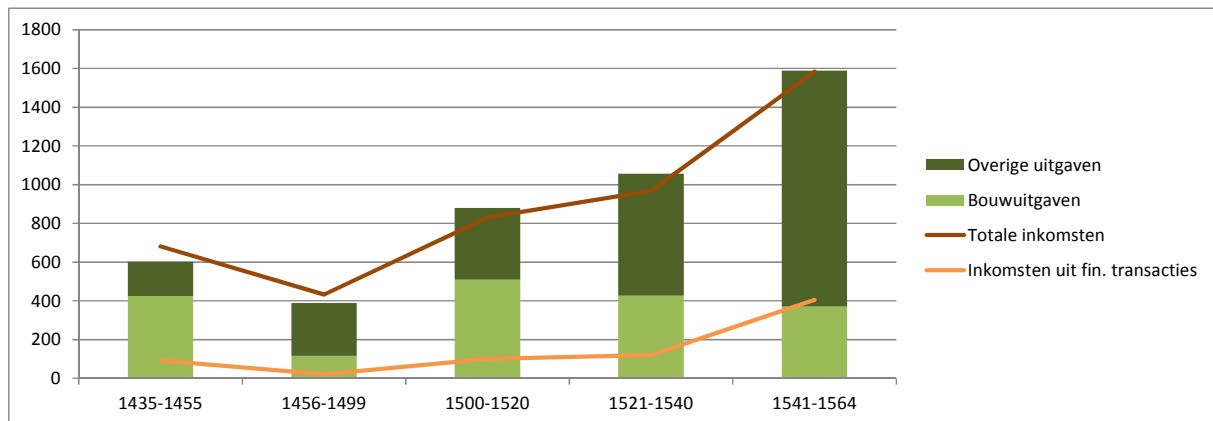
⁷⁷ Bogaers 2003 (zie noot 10), p. 94.

⁷⁸ Bogaers 2003 (zie noot 10), p. 101.

⁷⁹ Bogaers heeft in haar tabellen geen splitsing gemaakt in lijf- en losrenten, zodat hier alleen het aandeel van alle leningen (lijf- en losrenten tezamen) kan worden vermeld.

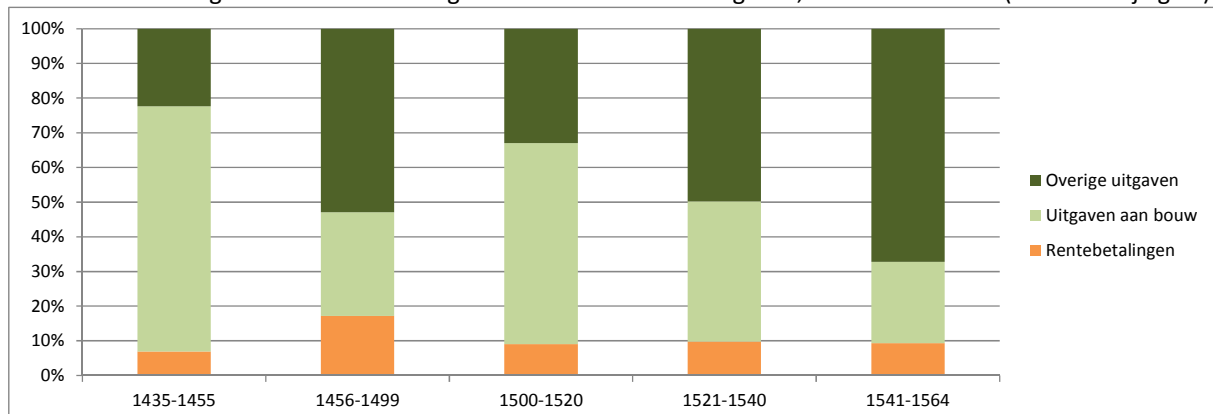
Hoewel de inkomsten in de jaren vanaf circa 1520 gemiddeld minder bedroegen dan de uitgaven, bleven de kerkmeesters investeren in onder andere onroerend goed en renten.⁸⁰ Dit zorgde voor een toename in de opbrengsten uit vermogen, die daardoor ruimschoots voldoende waren om de uitgaven van de kerk te financieren (grafiek 2).⁸¹

Grafiek 2. Uitgaven en inkomsten in rijnschilders, Buurkerk Utrecht (bron: zie bijlage 2).

Het aangaan van leningen had gevolgen voor het uitgavenpatroon van de kerk. Jaarlijks moesten immers de renten worden uitbetaald. In een aantal gevallen is bekend dat lijfrente-leningen werden aangegaan om losrenten af te lossen.⁸² In de jaren 1456-1499 liep de rentelast, die een gevolg was van de aangegane leningen voor de verbouwing tot hallenkerk, op tot 18% van de uitgaven (grafiek 3). In de perioden daarna bleef deze rentelast ongeveer iets minder dan 10% van de totale uitgaven. Hoewel de rentelast in percentage ongeveer gelijk bleef, steeg de nominale rentelast aanzienlijk en was halverwege de zestiende eeuw ruim twee maal zo hoog als de rentelast eind vijftiende eeuw.

Grafiek 3. Bouwuitgaven en rentebetalingen in relatie tot totale uitgaven, Buurkerk Utrecht (bron: zie bijlage 2)

⁸⁰ Bogaers 2003 (zie noot 10), p. 93.

⁸¹ Bogaers 2003 (zie noot 10), p. 111.

⁸² Bogaers 2003 (zie noot 10), p. 101.

Onze-Lieve-Vrouwekerk Antwerpen

Deze kerk, gebouwd tussen 1352 en 1521 behoorde tot de allergrootste parochiekerken van Europa en was een collegiale kerk, een kerk waaraan een kapittel was verbonden (afb. 3).⁸³ De fabriek van de Onze-Lieve-Vrouwe-kerk kon bij het aanboren van bronnen van inkomsten gebruik maken van het feit dat de kerk een belangrijke kapittelkerk was (met het daarbij behorende omvangrijke kerkelijke gebied). De inkomsten van de kerkfabriek bestonden uit parochiële inkomsten (waarvan de begrafenisgelden de belangrijkste waren), stedelijke bijdragen (met name vanwege de toren waarvan de klok aan de stad toebehoorde), bijdragen van het kapittel en bijdragen van de gelovigen.⁸⁴ De kerkfabriek beschikte over een vermogen dat ontstaan was door schenkingen en investeringen in de bouw van huizen. Dat vermogen leverde eveneens vaste inkomsten op. Daarnaast ging de kerk leningen aan, met name om onvoorziene uitgaven te financieren.

Tot halverwege de vijftiende eeuw werd er door de Onze-Lieve-Vrouwekerk vermoedelijk nauwelijks gebruik gemaakt van financiering door middel van lijf- en losrenteverkoop.⁸⁵ In 1455 begon echter een grootscheepse verkoop van lijfrenten en tot 1560 werden geregeld lijfrentebrieven verkocht. Volgens Vroom vormde in deze periode van ruim een eeuw de lijfrente het voornaamste kredietinstrument van de kerkfabriek.

Lijfrenten werden verkocht op zowel één als op twee of meer levens en onder de afnemers waren enkele kanunniken en opmerkelijk veel kapelaans (die de lijfrenten soms mede voor hun huishoudster kochten).⁸⁶ Vele namen uit het lijfrenteregister komen ook voor onder de begunstigers van de fabriek en verscheidene houders bezaten meer dan één brief op de kerk. Lijfrenten op één leven werden meestal verkocht tegen de penning 10, maar oudere mensen konden de lijfrenten kopen tegen de penning 8. Dit is één van de eerste aanwijzingen dat er in beperkte mate al rekening gehouden werd met de leeftijd van de rentenier en dat de verwachte levensduur een rol speelde. Lijfrenten op twee levens werden verkocht tegen de penning 12. De fabrieksrekeningen van de Onze-Lieve-Vrouw verantwoordden de uitbetaalde lijfrenten stuk voor stuk en geven daarmee inzicht in de looptijden van de lijfrenten. Gemiddeld liepen de renten 20 tot 25 jaar, terwijl ruim 5 % korter liep dan 5 jaar en 7% langer dan 50 jaar. In de zestiende eeuw werd het merendeel van de lijfrenten verkocht tegen de penning 11 of 12.⁸⁷ Gemiddeld moest echter 13% van deze lijfrenten langer dan 50 jaar worden uitgekeerd. Vrooms veronderstelling dat de hogere tarieven te maken hadden met jongere kopers lijkt daarmee gerechtvaardigd.

⁸³ Vroom 1983 (zie noot 10), p. 8.

⁸⁴ Vroom 1983 (zie noot 10), pp. 37 e.v.

⁸⁵ Vroom 1983 (zie noot 10), p. 91.

⁸⁶ Vroom 1983 (zie noot 10), p. 92.

⁸⁷ Vroom 1983 (zie noot 10), p. 93.

Afb. 3. Kaart Antwerpen eind zestiende eeuw. In het midden de Onze-Lieve-Vrouwekerk en rechts de Jacobskerk. Stedenatlas Braun en Hogenberg, ca. 1600.

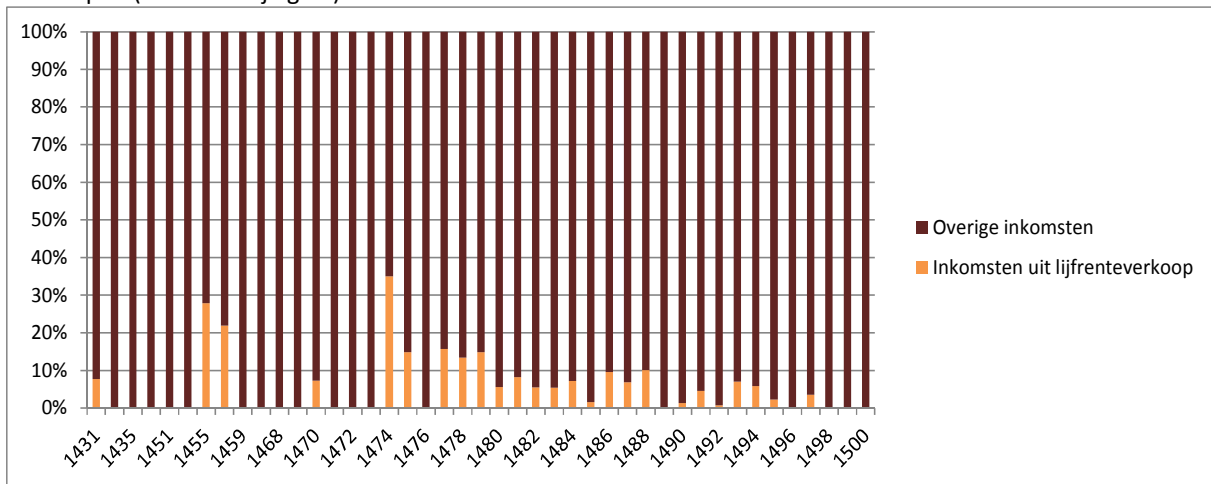
De beslissing omtrent het verkopen van lijfrenten lag bij de tesorier en de opperkerkmeesters. Dit, tezamen met het feit dat er bij de tarifiering enige rekening met de leeftijd van de rentenier gehouden werd, duidt er op dat men hier bewust met de risico's van de lijfrenteverkoop omging.⁸⁸

Degenen die het eerst de dood van een lijfrentenier aanbracht kreeg een premie van 2½ % van de rente.

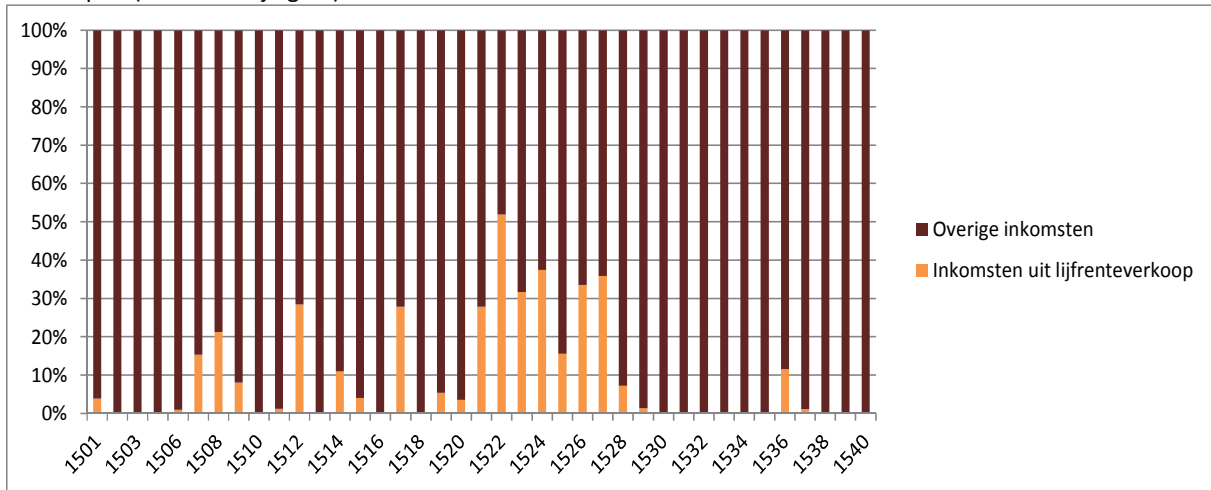
Met uitzondering van de jaren 1455, 1456 en de zeventiger jaren lag het aandeel van de inkomsten uit lijfrenteverkoop bij de Onze-Lieve-Vrouwekerk in de vijftiende eeuw steeds onder de 10% van de totale inkomsten (grafiek 4a). In de zestiende eeuw was dat evenwel anders. Al in de beginjaren liep het aandeel op tot 20% en in de twintiger jaren lag het geregeld boven de 30% met zelfs een uitschieter tot boven de 52% in 1522 (grafiek 4b). Na 1528 werden er, met uitzondering van 1536, nauwelijks lijfrenten meer verkocht.

⁸⁸ Vroom 1983 (zie noot 10), p. 93. Op het risicobewustzijn wijst ook het feit dat de fabriek de koopsom van een in 1497 gekochte lijfrente na drie jaar restitueerde omdat de renten gekocht waren 'op jonge kinderen' van 22, 6 en 9 jaar. Vroom 1983 (zie noot 10), p. 92.

Grafiek 4a. Aandeel inkomsten uit lijfrenteverkoop in totale inkomsten 1431-1500, Onze-Lieve-Vrouwekerk Antwerpen (bron: zie bijlage 2).

Grafiek 4b. Aandeel inkomsten uit lijfrenteverkoop in totale inkomsten 1501-1540, Onze-Lieve-Vrouwekerk Antwerpen (bron: zie bijlage 2).

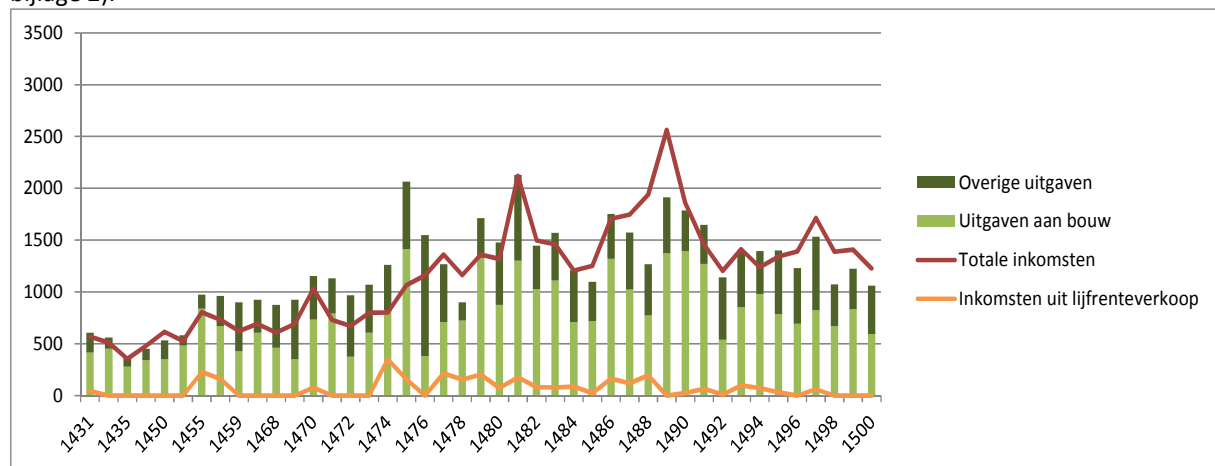

Omdat gedurende de gehele vijftiende eeuw aan de kerk werd gebouwd, en verschillende malen de bouwplannen werden herzien, is het niet zonder meer mogelijk om de lijfrenteverkopen in verband te brengen met specifieke bouwcampagnes.⁸⁹ Vroom concludeert dat het fabrieksbestuur kredieten opnam om geplande bouwcampagnes te financieren, maar stelt tevens dat het bouwbudget werd aangepast aan de financiële mogelijkheden die de kerk op dat moment had.⁹⁰ Vanaf het derde kwart van de vijftiende eeuw had de kerkfabriek in de meeste jaren geen tekorten (grafiek 5a en 5b). De grote sommen aan lijfrenten die werden verkocht in de periode tussen 1521 en 1527 waren waarschijnlijk bedoeld om de bouw van een nieuw koor te financieren.

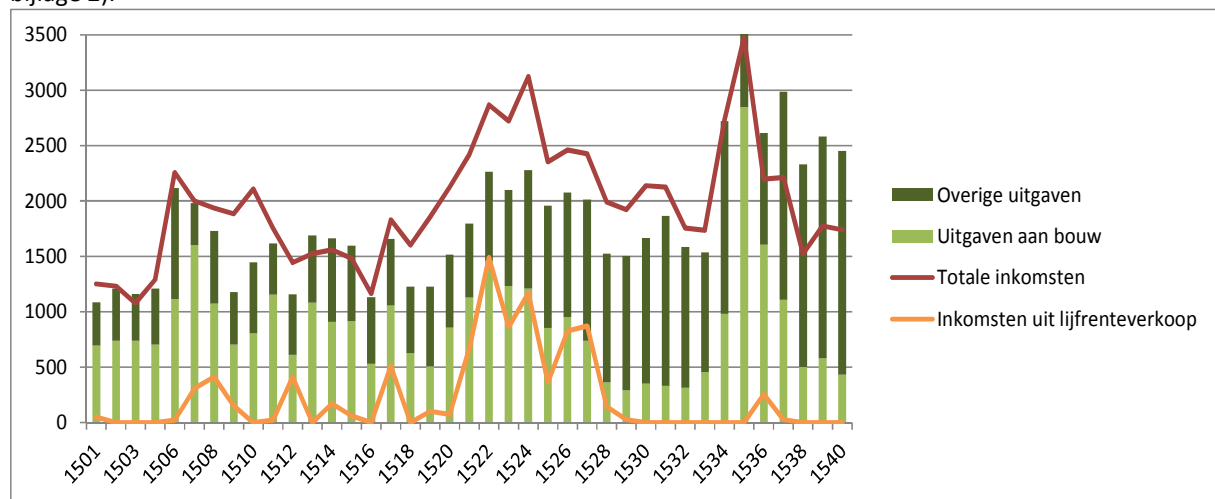
⁸⁹ Zie voor de bouwgeschiedenis van de Onze-Lieve-Vrouwekerk Vroom 1983 (zie noot 10), pp. 16-21.

⁹⁰ Vroom 1983 (zie noot 10), p. 98.

Grafiek 5a. Inkomsten en uitgaven 1431-1500 in pond Brabants, Onze-Lieve-Vrouwekerk Antwerpen (bron: zie bijlage 2).

Grafiek 5b. Inkomsten en uitgaven 1501-1540 in pond Brabants, Onze-Lieve-Vrouwekerk Antwerpen (bron: zie bijlage 2).

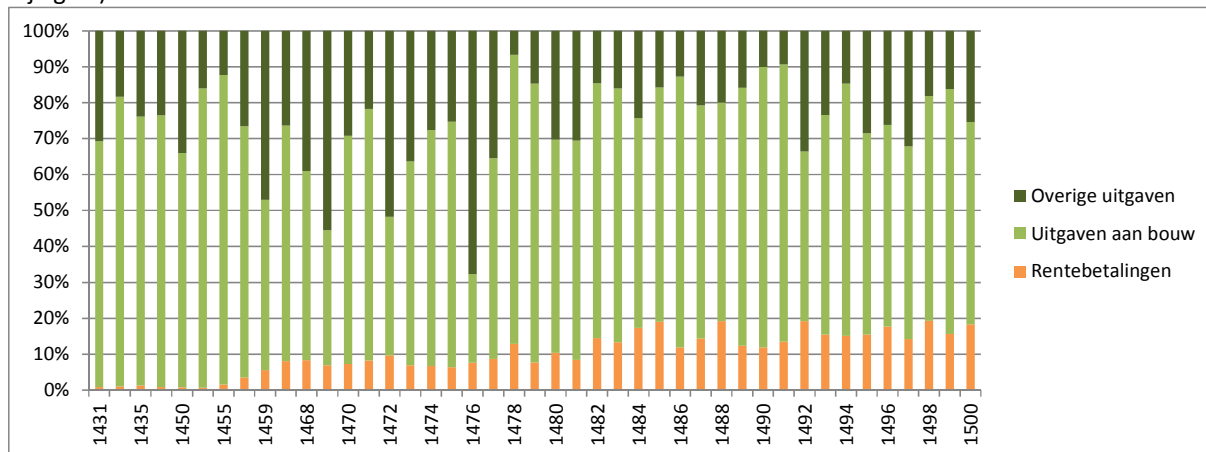
Nadat de kerk in 1521 was voltooid, werd door keizer Karel V de eerste steen gelegd voor een geheel nieuw koor, dat vier keer zo groot moest worden als het oude koor.⁹¹ Vanaf 1528 werd dit plan echter niet verder uitgevoerd. In 1533 brak er een brand uit, waardoor men in de jaren daarna uitgaven voor het herstel van de kerk moest doen.⁹² In deze jaren had bovendien de toegenomen schuldenlast geleid tot achterstallige betalingen, mede vanwege het niet kunnen innen van huren en pachten.⁹³ De rentebetalingen (lijf- en losrenten tezamen), die eind vijftiende eeuw tussen de 15% en 20% van de totale uitgaven bedroegen, liepen in de eerste dertig jaar van de zestiende eeuw op tot boven de 50% (grafiek 6a en 6b).

⁹¹ Vroom 1983 (zie noot 10), p. 20.

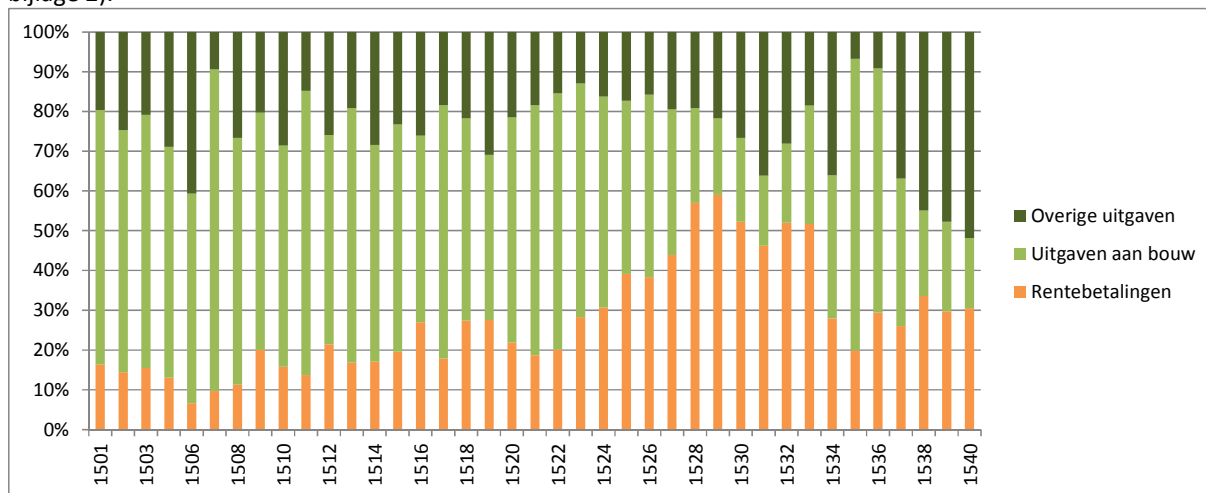
⁹² Vroom 1983 (zie noot 10), p. 27.

⁹³ Vroom 1983 (zie noot 10), pp. 102-103.

Grafiek 6a. Uitgaven aan bouw en rentebetalingen 1431-1500, Onze-Lieve-Vrouwekerk Antwerpen (bron: zie bijlage 2).

Grafiek 6b. Uitgaven aan bouw en rentebetalingen 1501-1540, Onze-Lieve-Vrouwekerk Antwerpen (bron: zie bijlage 2).

Mede op aandrang van het stadsbestuur werd er aan gewerkt om de financiën op orde te krijgen.⁹⁴

Een en ander heeft niet geleid tot onoplosbare financiële problemen. De vaste inkomsten bleken steeds voldoende om de betalingen jaarlijks te verrichten.⁹⁵

⁹⁴ Vroom 1983 (zie noot 10), p. 103.

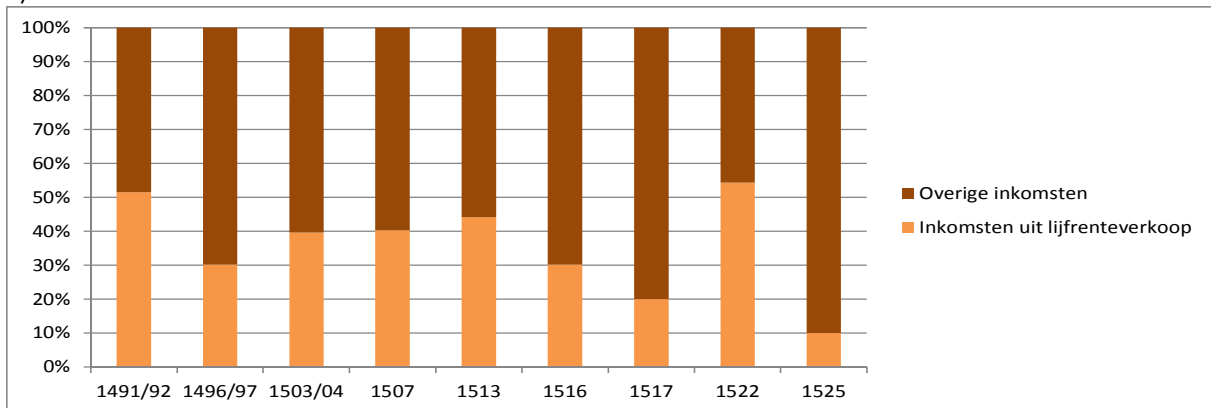
⁹⁵ Vroom 1983 (zie noot 10), p. 93.

De Jacobskerk in Antwerpen

Nadat de Onze-Lieve-Vrouwekerk lange tijd de enige parochiekerk van Antwerpen was, kreeg de Jacobskerk, oorspronkelijk als gasthuiskapel gebouwd in 1404, in 1478 eveneens de status van parochiekerk.⁹⁶ De inkomsten van de kerk bestonden uit de gewone parochiële inkomsten (grafrechten, giften, erfstellingen en devotiegaven). Verder bezat de fabriek renten in en buiten de stad en enkele huizen. De bouw van een nieuwe kerk, als vervolg op de nieuwe status van parochiekerk, begon omstreeks 1490 aan de koorzijde met de straalkapellen. In 1505 was dit bouwdeel gereed en werkte men aan het schip.⁹⁷ In 1515 werd aan het zuidelijk transept gewerkt.

Al direct in de negentiger jaren bestond het inkomen voor meer dan 50% uit lijfrenteverkoop (grafiek 7). In de jaren erna nam het aandeel af vanwege het toegenomen inkomen uit devoties en giften, maar in de meeste jaren lag het rond of boven de 40%.

Grafiek 7. Aandeel inkomsten uit lijfrenteverkoop in totale inkomsten, Jacobskerk Antwerpen (bron: zie bijlage 2).

In 1507 waren de bouwuitgaven meer dan verdubbeld ten opzichte van de jaren ervoor (grafiek 8). In dat jaar bereikte ook de lijfrenteverkoop een hoogtepunt.⁹⁸ In 1525 bereikten de inkomsten uit devoties en giften het enorme bedrag van 1013 pond Brabants, wat veroorzaakt werd door een loterij gehouden ten behoeve van de kerk.⁹⁹ Met de opbrengsten van de loterij wilde de kerk, als een soort laatste redmiddel, de schulden afbetalen. De financiële situatie was op dat moment echter al zodanig slecht dat men de keizer had verzocht toestemming te verlenen om goederen te verkopen.

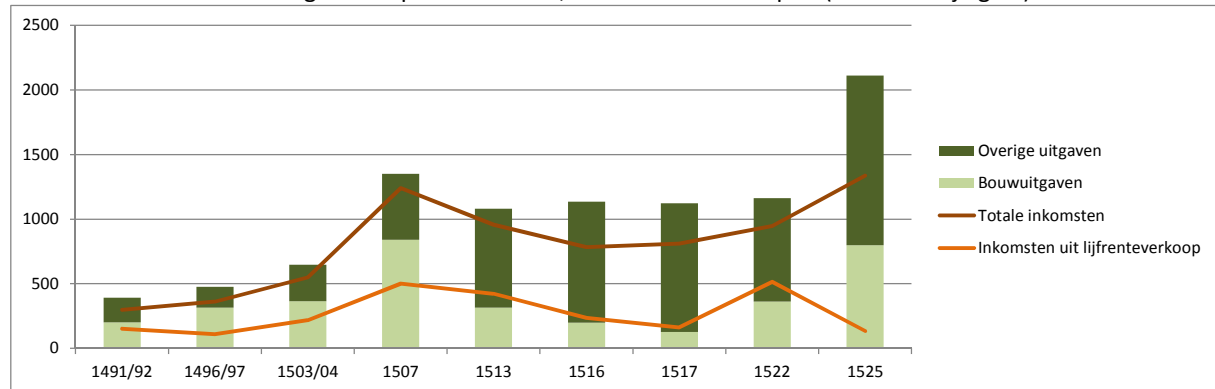
⁹⁶ Vroom 1983 (zie noot 10), p. 106.

⁹⁷ Vroom 1983 (zie noot 10), p. 107.

⁹⁸ Volgens Vroom moest in 1507 het koor in allerijl voor wijding gereed gemaakt worden, wat leidde tot enorme uitgaven. Vroom 1983 (zie noot 10), p. 108.

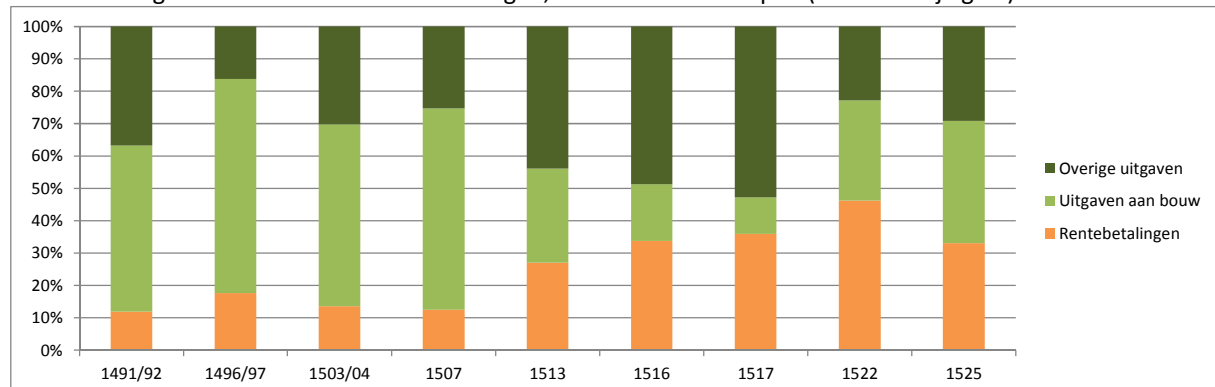
⁹⁹ Vroom 1983 (zie noot 10), p. 108.

Grafiek 8. Inkomsten en uitgaven in pond Brabants, Jacobskerk Antwerpen (bron: zie bijlage 2).

De schuldenlast liep door de lijfrenteverkopen hoog op (grafiek 9). In het geval van de Jacobskerk leidde deze zelfs tot een faillissement in 1535.¹⁰⁰ De huizen en renten van de kerk werden te gelde gemaakt. In de afwikkeling van het faillissement werden de rentetrekkeners afgekocht met het vijfvoud van hun jaarlijkse rente. Het bouwbedrijf werd gestaakt en de gereedschappen van de metselaars werden bij opbod verkocht.

Grafiek 9. Uitgaven aan bouw en rentebetalingen, Jacobskerk Antwerpen (bron: zie bijlage 2).

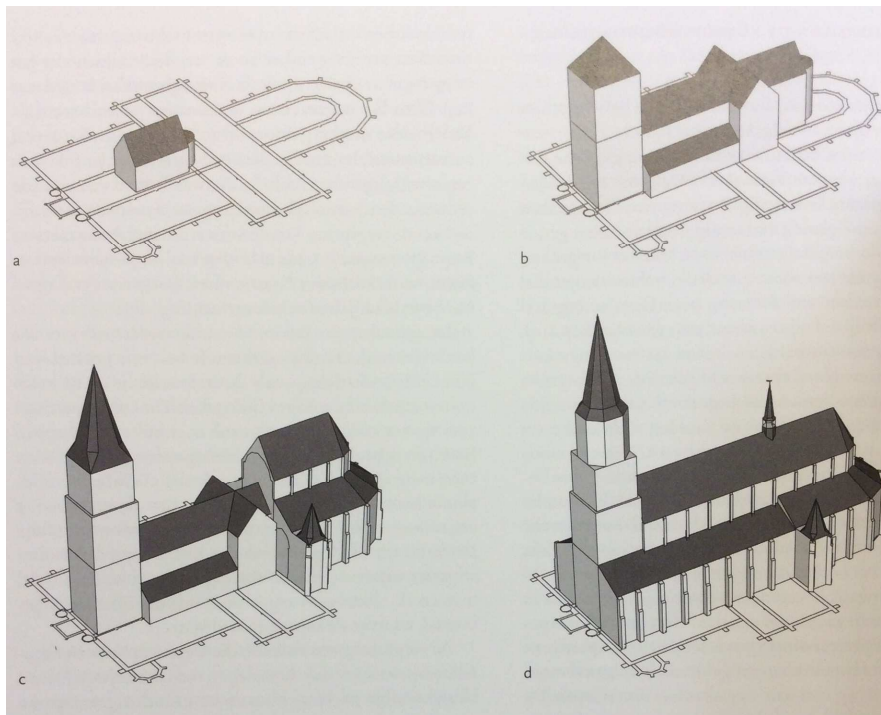

Uit dit hoofdstuk blijkt dat de mate waarin lijfrenten werden toegepast aanzienlijk kon verschillen per kerk. De kerkmeesters van de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Antwerpen hadden al enige aandacht voor het financieel risico dat lijfrenteverkoop met zich mee bracht. Het aandeel van leningen (lijfrenten dan wel lijf-en losrenten) in de totale inkomsten bij de verschillende kerken laat een gevarieerd beeld zien van circa 25% bij de Buurkerk en de Onze-Lieve-Vrouwekerk in de vijftiende eeuw tot percentages als 50% bij de Onze-Lieve-Vrouwekerk in de zestiende eeuw en bij de Jacobskerk. In alle gevallen kan er een relatie gelegd worden tussen de verkoop van lijfrenten en de bouwuitgaven. Ook de lijfrentebetalingen laten een gevarieerd beeld zien, bij de Buurkerk circa 10% van de totale uitgaven, maar in Antwerpen kon het percentage oplopen tot 40% à 50%.

¹⁰⁰ Vroom 1983 (zie noot 10), p. 109.

3. Case-study: de Pieterskerk in Leiden

De Pieterskerk in Leiden was vanaf het midden van de veertiende eeuw de belangrijkste van drie parochiekerken in Leiden.¹⁰¹ Op basis van archeologisch en bouwhistorisch onderzoek heeft architectuurhistoricus Jan Dröge een reconstructie van de bouwgeschiedenis van de Pieterskerk opgesteld (afb. 4).¹⁰² Begin twaalfde eeuw zou reeds een kapel zijn gewijd op de plaats van de huidige Pieterskerk en rond het midden van de veertiende eeuw zou deze zijn uitgebreid of vervangen door een romaanse kerk. In 1391 werd de vermaarde bouwmeester Rutger van Kampen aangesteld om de beëindiging van de bouw van een nieuw gotisch koor rond het koor van de bestaande kerk te begeleiden.¹⁰³ Tegen 1412 waren de kooromgang en het nieuwe koor voltooid.¹⁰⁴ Het schip met enkele zijbeuken was omstreeks 1430 gereed (de uitbreiding met dubbele zijbeuken dateert uit de tweede helft van de vijftiende eeuw). Uit de reconstructie blijkt dat de kerk omstreeks 1450 een voltooid gebouw was.¹⁰⁵

Afb. 4. Detail van de reconstructie van de bouwgeschiedenis van de Pieterskerk Leiden met a. situatie circa 1121, b. situatie circa 1350, c. situatie circa 1400 en d. situatie circa 1450. Foto: Dröge 2011, p. 54.

¹⁰¹ Blok 1910 (zie noot 4) pp. 280-283. Hurx 2011 (zie noot 5), p. 99. De andere twee parochiekerken waren de Sint-Pancras (ofwel Hooglandse kerk) en de Onze-Lieve-Vrouwekerk.

¹⁰² J. Dröge, 'De bouwgeschiedenis', in: Elizabeth den Hartog (red.), *De Pieterskerk in Leiden. Bouwgeschiedenis, inrichting en gedenktekens*, Zwolle 2011, pp. 53-55.

¹⁰³ Hurx 2011 (zie noot 5), p. 91 en Dröge 2011 (zie noot 102), p. 53.

¹⁰⁴ Dröge 2011 (zie noot 102), pp. 53-56.

¹⁰⁵ Vervolgens is in de eerste helft van de zestiende eeuw de kerk nog uitgebreid met het transept. De in 1512 ingestorte toren is niet herbouwd.

Ondanks dat de Pieterskerk de belangrijkste parochiekerk in Leiden was, werd er relatief weinig geld voor de bouw uitgetrokken.¹⁰⁶ De uitgaven voor de bouw werden opgenomen in de kerkrekeningen waarin alle inkomsten en uitgaven van de kerk werden verantwoord. De kerkrekeningen vormen tevens een belangrijke bron voor informatie over het gebruik van lijfrenten door de kerk.

De kerkrekeningen werden opgesteld door vier kerkmeesters.¹⁰⁷ Elk jaar traden twee nieuwe kerkmeesters aan en bleven er twee in functie.¹⁰⁸ Wanneer er in enig jaar tekorten waren bij het opmaken van de kerkrekening werden deze aangevuld door de kerkmeesters, iets wat ook al gedaan werd door de burgemeesters bij het opmaken van de stadsrekening. In het jaar daarop werden de kerkmeesters dan weer terugbetaald.¹⁰⁹ Tussen 1398 en 1428 zijn veertien kerkrekeningen van de Pieterskerk bewaard gebleven.¹¹⁰ Deze kerkrekeningen geven inzicht in de verkoop van lijfrenten en de schuldenlast uit hoofde van verkochte lijfrenten. De organisatie rondom de verkoop van lijfrenten zal niet veel afgeweken hebben van die bij de stad Leiden zelf. Het is bekend dat enkele kerkmeesters ook bestuursfuncties voor Leiden bekleedden.¹¹¹ Het ligt dan voor de hand te veronderstellen dat zij hun werkzaamheden overeenkomstig die voor de stad Leiden uitvoerden.¹¹²

Maar ook de kerkrekeningen bevatten een schat aan organisatorische informatie, zoals verderop zal blijken. In het vervolg van dit hoofdstuk zal eerst worden ingegaan op het kwantitatieve aspect van het gebruik van lijfrenten bij de bouw van de Pieterskerk en vervolgens zal het kwalitatieve aspect behandeld worden. Aan het eind van het hoofdstuk wordt kort ingegaan op de waarde van de geld-eenheid in de kerkrekeningen.

¹⁰⁶ In vergelijking met bijvoorbeeld de Dom van Utrecht. Hurx 2011 (zie noot 5), p. 99.

¹⁰⁷ De namen van de verantwoordelijke kerkmeesters worden op de eerste pagina van elke kerkrekening vermeld.

¹⁰⁸ Dröge 2011 (zie noot 102), p. 68.

¹⁰⁹ In de kerkrekeningen werd de teruggave in het nieuwe jaar verantwoord onder uitgaven *eerst den ouden keercmeesters dat men him sculdich bleef in hore reekinghe* (kerkrekening 1398 fol. 12r). De kerkrekeningen werden zodanig opgesteld dat de te ontvangen respectievelijk te betalen bedragen als ontvangsten resp. uitgaven werden geboekt. De niet ontvangen bedragen werden als een aparte uitgavenpost verantwoord *als afterstal*. Wanneer de kerkmeesters de tekorten niet meer konden aanvullen en men dus betaling schuldig moest blijven werd deze achterstallige betaling als schuld in een bijlage vermeld. Dit was het geval in de jaren 1426 tot en met 1428 (zie ook verderop in dit hoofdstuk).

¹¹⁰ De bewaard gebleven rekeningen betreffen de jaren 1398 t/m 1403, 1407, 1409, 1412 t/m 1413, 1417 en 1426 t/m 1428. De kerkrekeningen lopen van St.-Pietersdag (22 februari) van een bepaald jaar tot en met het dezelfde dag een jaar later; als gesproken wordt van de kerkrekening van 1398 dan wordt daarmee bedoeld de kerkrekening die loopt van 22 februari 1398 tot 22 februari 1399.

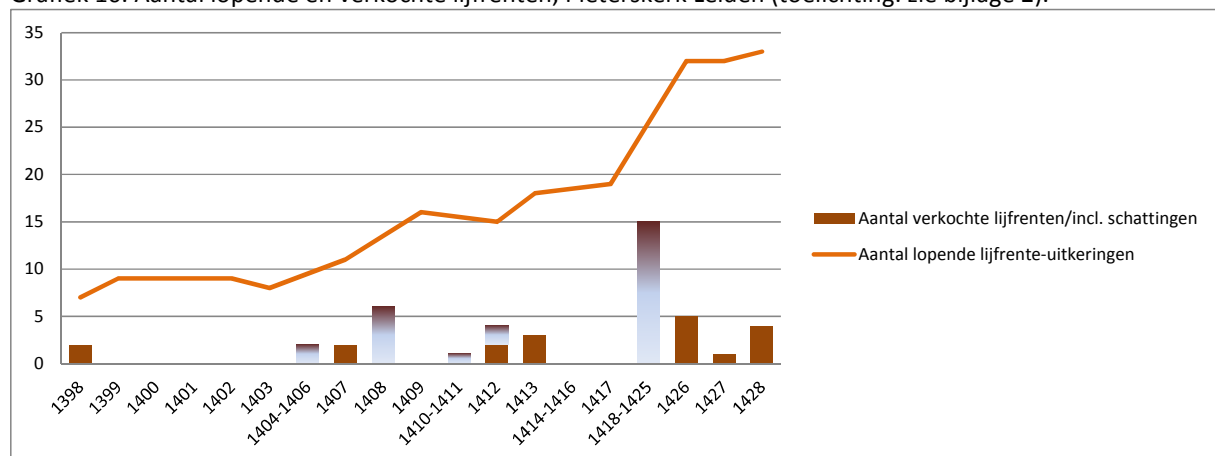
¹¹¹ Bijvoorbeeld Willem Jan Willemsz. was schepen in 1392-1393, burgemeester in 1407 en 1408 en kerkmeester van de Pieterskerk in 1412. Goeswijn Claesz. was schepen in 1387-1388 en van medio 1390 tot medio 1392, burgemeester in 1403 en 1413 en kerkmeester in 1407 en 1409. Marsilje 1985 (zie noot 8), p. 66.

¹¹² Deze conclusie wordt ook door Marsilje getrokken. Zie Marsilje 1985 (zie noot 8), pp. 157-158.

Het gebruik van lijfrenten in cijfers

De kerkrekeningen waren zodanig opgezet dat zij in alle gevallen eerst de ontvangsten en vervolgens de uitgaven verantwoordden. Hoewel de inkomsten en uitgaven enigszins waren gerubriceerd, werd dat niet in alle jaren op dezelfde manier gedaan. De inkomsten uit verkochte lijfrenten werden in de beginjaren in diverse rubrieken ondergebracht, pas vanaf 1412 waren aparte rubrieken met daarin de verkochte lijfrenten opgenomen (soms met andere financiële transacties).¹¹³ In totaal zijn in de bewaard gebleven kerkrekeningen negentien verkopen van lijfrenten opgenomen. De lijfrentebetalingen waren niet in aparte rubrieken ondergebracht maar vanaf 1402 wel met een apart kopje boven de betalingen.¹¹⁴ In de eerst beschikbare kerkrekening uit 1398 werden reeds zeven lijfrente-uitkeringen verantwoord, die dus al voor dat jaar verkocht moeten zijn. Uit onderstaande grafiek blijkt dat het aantal lijfrente-uitkeringen bijna verviervoudigde tussen 1398 en 1428 (grafiek 10). In de jaren 1399 tot en met 1403 werden geen lijfrenten verkocht, maar in de jaren erna tot en met 1428 moeten in totaal ten minste 43 lijfrenten zijn verkocht.¹¹⁵ Er is dus duidelijk sprake van een toename, hoewel de aantallen gering zijn.

Grafiek 10. Aantal lopende en verkochte lijfrenten, Pieterskerk Leiden (toelichting: zie bijlage 2).ⁱ

De jaren met halfdoorzichtige kolommen zijn (door de auteur) geschatte verkopen op basis van de lopende lijfrente-uitkeringen in de jaren erna.

Het aantal verkochte lijfrenten bleef beperkt, maar de inkomsten uit lijfrenteverkoop konden oplopen tot 20% à 30% van de totale inkomsten (grafiek 11). In 1427 werd slechts één lijfrente verkocht,

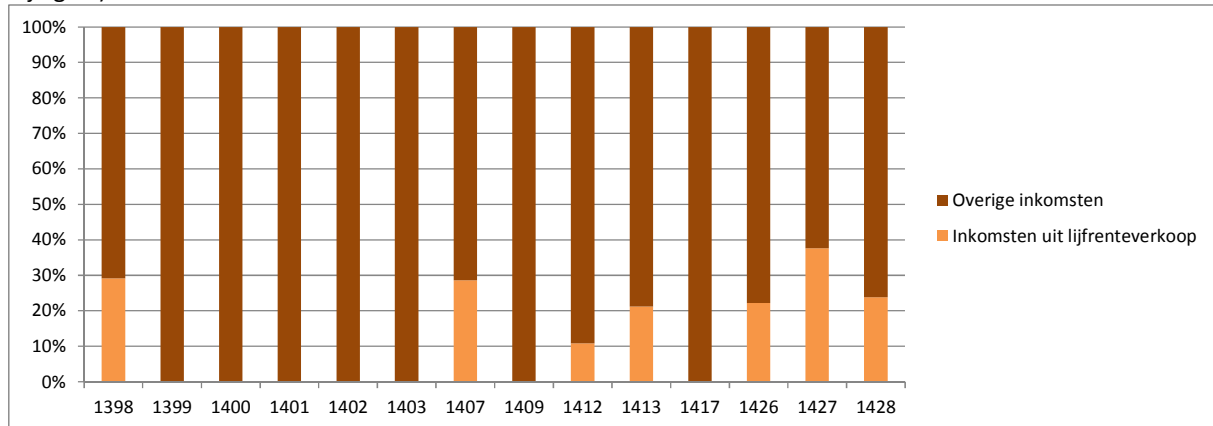
¹¹³ In 1412 verscheen een rubriek *van vircoften lijfrenten ende van afterstallinghen kercghelde*, in 1413 was er een aparte rubriek *van vircoften lijfrenten*, in 1426 *ontfaen van vercoften renten ende van vercoften lijfrenten*, in 1427 *ontfaen van vercoften lijfrenten ende van vercoften lande* en in 1428 waren er twee aparte rubrieken *ontfaen van vercoften lande ende renten* respectievelijk *ontfaen van vercoften lijfrenten*.

¹¹⁴ In 1402 *Lijfrenten die goedshuys jairlix uutreyct*, in 1403 *An lijfrenten die goedshuys uutreyct*, in 1407 tot en met 1413 *Van lijfrenten*, in 1417 *Uutgheven van lijfrenten* en in 1426 tot en met 1428 *Lijfrenten die tgoidshuys jairlix uutreyct* aangevuld met een bepaalde koers, bijvoorbeeld in 1426 *elken nobel betaillt mit 3 Beyers gulden, dat sijn 66 tunen, ende den scilt betaillt mit 20 cromstaert*.

¹¹⁵ Ten minste want er werden immers ook lijfrenten beëindigd wegens overlijden van de rentenier.

maar hiervoor werd het enorme bedrag van 658 pond betaald, bijna 40% van de inkomsten in dat jaar.¹¹⁶

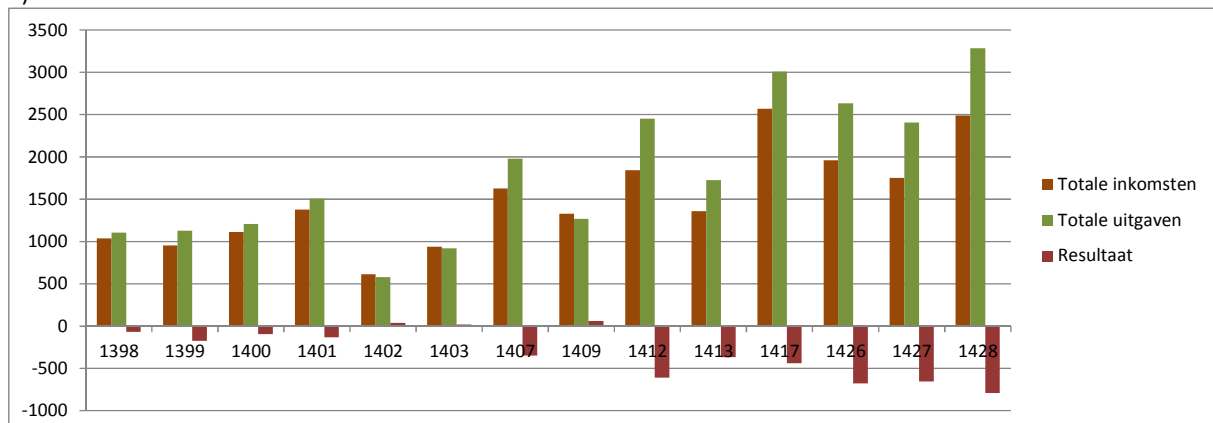
Grafiek 11. Aandeel inkomsten uit lijfrenteverkoop in totale inkomsten, Pieterskerk in Leiden (toelichting: zie bijlage 2).

Dat de financiën van de Pieterskerk niet rooskleurig waren blijkt uit het feit dat er in de meeste jaren een tekort was, slechts in drie van de veertien jaren was er een (minimaal) overschot (grafiek 12).

Het tekort liep bovendien behoorlijk op in de laatste jaren. In die jaren hadden de kerkmeesters ook te kampen met het niet kunnen innen van huren en pachten én met de toegenomen schuldenlast uit hoofde van de lijfrenteverkoop.

Grafiek 12. Jaarlijks resultaat op de kerkrekening in ponden Hollands, Pieterskerk Leiden (toelichting: zie bijlage 2).

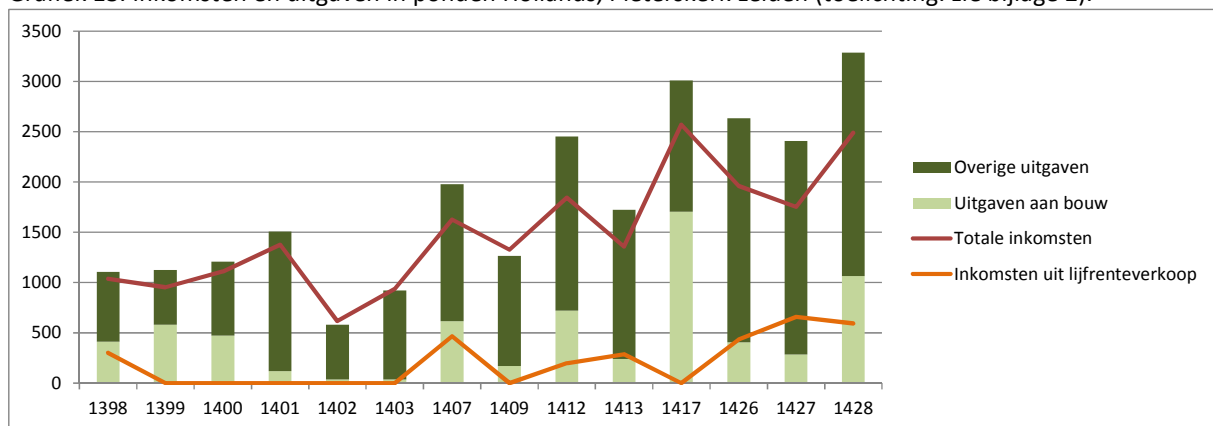
Dat de kerkmeesters deze tekorten niet meer konden aanvullen blijkt uit de bijlagen bij de kerkrekeningen van 1426 tot en met 1428, waarin wordt vermeld dat de kerkmeesters aanzienlijke bedragen

¹¹⁶ De lijfrenten werd gekocht door de weduwe van Willem Heermans, jonkvrouw Beatrix, en werd gesloten op twee levens, dat van haarzelf en ene Margriet Reynouts dochter, en bedroeg 13 engelse nobel per jaar. Zij betaalde daarvoor 130 nobel of bijna tienduizend tuynen. Kerkrekening 1427, fol. 18r.

aan lijfrente-uitkeringen en andere betalingen schuldig waren gebleven.¹¹⁷ Het is echter niet ondenkbaar dat de kerkmeesters van de Pieterskerk toen al een aanvang maakten met het op orde brengen van de financiën van de kerk, want in 1426 werd in de kerkrekening een uitgave verantwoord van ruim 13 schelling voor *Huge die Scriver van een nuwe maenboec*.¹¹⁸

Om te kunnen bepalen in hoeverre er een verband was tussen de verkoop van lijfrenten en de uitgaven voor de bouw van de Pieterskerk worden de totale uitgaven en de uitgaven voor de bouw afgezet tegen de inkomsten uit lijfrenteverkoop (grafiek 13).

Grafiek 13. Inkomsten en uitgaven in ponden Hollands, Pieterskerk Leiden (toelichting: zie bijlage 2).

Uit bovenstaande grafiek blijkt dat er uit de kerkrekeningen geen direct verband is te constateren tussen de uitgaven voor de bouw en de verkoop van lijfrenten. Maar als de ontbrekende jaren er bij worden betrokken, is er mogelijk wel een verband aan te geven. Uit grafiek 10 bleek dat er in de jaren tussen 1418 en 1425 in totaal tenminste vijftien lijfrenten moeten zijn verkocht, een relatief groot aantal in vergelijking met de jaren daarvoor. Mogelijk hebben de kerkmeesters na de hoge bouwuitgaven in 1417 getracht de financiën met de verkoop van lijfrenten op orde te brengen.¹¹⁹ Het aandeel van de uitgaven aan de bouw van de kerk in de totale uitgaven is in 1426 en 1427 beperkt gebleven, maar liep in 1428 weer op. Uit de kerkrekeningen blijkt dat er in deze jaren wel aan de kerk werd doorgebouwd.¹²⁰ Het is niet onredelijk te veronderstellen dat de kerkmeesters in deze jaren weer lijfrenten verkochten om deze bouwcampagne te financieren en het opgelopen tekort weg te

¹¹⁷ In 1426 bleven de kerkmeesters een bedrag van 481 pond (85½ nobel, 30 cronen en 22 schilden) aan lijfrente-uitkeringen schuldig, in 1427 een bedrag van 549 pond en in 1428 een bedrag van 726 pond. Veel lijfrente-uitkeringen bleven in dat jaar volledig onbetaald. De totale schuld bedroeg in deze jaren respectievelijk 675 pond, 654 pond en 776 pond. Kerkrekening 1426, fol. bijlage 2, kerkrekening 1427 fol. bijlage 1 en kerkrekening 1428, fol. bijlage 1.

¹¹⁸ Kerkrekening 1426, fol. 29r. Uit de stadsfinanciën van Leiden is gebleken dat deze Hug(h)e Scriver als financieel deskundige door de stad werd ingehuurd (voetnoot 53, bladzijde 9). Maakten de kerkmeesters van de Pieterskerk ook van zijn diensten gebruik om de financiën van de kerk op orde te brengen?

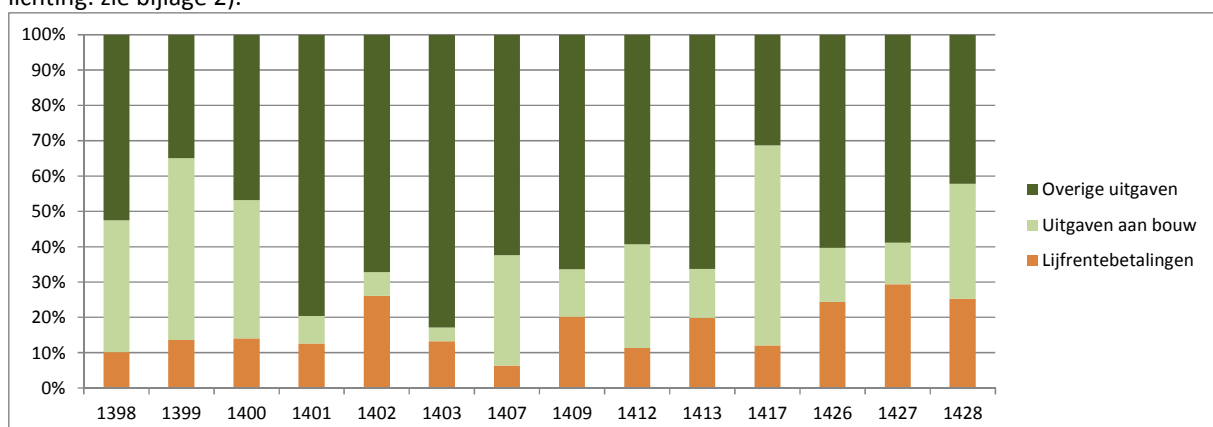
¹¹⁹ Dat dit niet gelukt is blijkt uit de opgelopen tekorten in de jaren 1426 tot en met 1428. In 1417 werd hard aan het schip van de kerk gebouwd, vandaar de hoge bouwlasten in dat jaar. Zie Dröge 2011 (zie noot 102), p. 70.

¹²⁰ Dröge 2011 (zie noot 102), pp. 70-71.

werken. Dröge concludeert dat het schip met de enkele zijbeuken omstreeks 1430 moeten zijn voltooid.¹²¹ Of er daarna nog lijfrenten zijn verkocht om de mogelijke inrichting en de latere bouwwerkzaamheden te financieren is helaas niet vast te stellen op basis van de ons beschikbare kerkrekeningen. Op basis van het aantal lopende lijfrente-uitkeringen in 1398 kan worden geconcludeerd dat er al vóór dat jaar tenminste zeven lijfrenten moeten zijn verkocht. De reconstructie van de bouwgeschiedenis laat zien dat de bouw van de huidige kerk in het begin van de negentiger jaren van de veertiende eeuw moet zijn begonnen. Hoewel speculatie, is het niet onredelijk te veronderstellen dat de verkoop van die zeven lijfrentes te maken heeft gehad met de aanvang van de bouwwerkzaamheden.

De verkoop van lijfrenten leidde in het algemeen tot een hoge schuldenlast, waarvoor kerken voldoende vaste inkomsten moesten hebben om deze jaarlijks te kunnen voldoen. De schuldenlast uit hoofde van lijfrente-verkoop bij de Pieterskerk liep op van 112 pond in 1398 tot 831 pond in 1428.¹²² In grafiek 14 wordt deze schuldenlast afgezet tegen de uitgaven voor de bouw en de totale uitgaven van de Pieterskerk. Uit grafiek 12 is gebleken dat de tekorten in de laatste jaren behoorlijk opliepen. Dat had ook gevolgen voor de lijfrente-uitkeringen, die weliswaar in de kerkrekeningen als betaling werden opgenomen, maar in werkelijkheid leidden tot een schuld aan de renteniers. In feite werden de daadwerkelijke betalingen dus naar volgende jaren doorgeschoven. Vanaf 1426 werden in bijlagen bij de kerkrekeningen de schulden opgenomen die de kerkmeesters hadden aan de lijfrenteniers (zie ook noot 117). In onderstaande grafiek bevatten de lijfrentebetalingen dus zowel de daadwerkelijke betalingen als de niet-betaalde lijfrenten (de schuld aan renteniers).

Grafiek 14. Uitgaven aan de bouw en lijfrentebetalingen in relatie tot totale uitgaven, Pieterskerk Leiden (toelichting: zie bijlage 2).

¹²¹ Dröge 2011 (zie noot 102), p. 55 en p. 71.

¹²² Deze bedragen betreffen alléén de lijfrentebetalingen, dus niet overige rentebetalingen.

In de jaren 1398 tot en met 1400 lagen de uitgaven aan de bouw van de Pieterskerk rond de 40% à 45% van de totale uitgaven. De lijfrentebetalingen bedroegen in die jaren niet meer dan 14% van de totale uitgaven. Na 1400 wordt het beeld gevarieerder en lijkt er nauwelijks een verband tussen de bouwuitgaven en de lijfrentebetalingen te zijn. In 1417 waren de bouwuitgaven hoog (bijna 60% van de totale uitgaven) en bleef het aandeel lijfrentebetalingen relatief beperkt (12% van de totale uitgaven), maar vanwege het ontbreken van de kerkrekeningen in de jaren daarna tot 1426 kan niet nagegaan worden hoe de ontwikkeling zich voortzette. In de jaren 1426 en 1427 liepen de bouwuitgaven terug en de lijfrentebetalingen (inclusief niet-betaalde lijfrenten) op, maar in 1428 was aan die ontwikkeling weer een einde gekomen en namen de lijfrentebetalingen iets af en de bouwuitgaven weer toe. De uitstaande schuld aan lijfrentebetalingen bedroeg in dat jaar echter het enorme bedrag van 726 pond. De lijfrentebetalingen zullen na 1428 bovendien nog zijn toegenomen vanwege de verkoop van vier lijfrenten in datzelfde jaar van een jaarlijkse uitkering ten bedrage van 10 Beyerse guldens en 25½ Wilhelmusschilden.¹²³ Of en hoe de kerkmeesters de schulden aan de lijfrenteniers hebben kunnen aflossen is helaas niet bekend. Zoals eerder aangegeven zouden het schip met de enkele zijbeuken omstreeks 1430 voltooid zijn. Het is logisch te veronderstellen dat de bouwuitgaven vanaf dat jaar in het algemeen zullen zijn afgenomen, hoewel vanaf de tweede helft van de vijftiende eeuw opnieuw de kerk werd uitgebreid en de bouwuitgaven weer zullen zijn toegenomen.

Op basis van het bovenstaande kan geconcludeerd worden dat de kerkmeesters van de Pieterskerk na 1403 met enige regelmaat gebruik maakten van de verkoop van lijfrenten om inkomsten te genereren. Of dat te maken had met de financiering van specifieke bouwcampagnes kan op basis van de kerkrekeningen niet worden aangetoond, maar is niet ondenkbaar op basis van het aantal geschatte verkopen van lijfrenten in ontbrekende jaren. Een cijfermatige onderbouwing van het teruglopen van de bouwuitgaven door een toegenomen schuldenlast uit hoofde van lijfrentebetalingen kan niet worden vastgesteld op basis van de kerkrekeningen. Hoewel de lijfrentebetalingen behoorlijk opliepen, zeker wanneer deze in absolute bedragen worden gezien, kan niet aangetoond worden dat de bouwuitgaven trendmatig terugliepen. Dat de kerkmeesters aan het eind van de twintiger jaren te kampen hadden met financiële problemen wordt duidelijk uit de schuldenbijlagen bij de kerkrekeningen van de jaren 1426-1428. Of deze problemen alleen te wijten waren aan de schuldenlast uit hoofde van verkochte lijfrenten kan eveneens niet worden aangetoond. Wel is het zo dat de 'schuldeisers' voornamelijk bestonden uit lijfrenteniers. Kennelijk kozen de kerkmeesters ervoor om

¹²³ Kerkrekening 1428, fol. 21v.

andere rekeningen eerst te betalen en pas in de laatste plaats de lijfrenteniërs. Om hiervan een volledig beeld te verkrijgen zou een uitgebreide analyse van de overige posten (inkomsten én uitgaven) in de kerkrekeningen moeten plaatsvinden.

De organisatie rondom de verkoop van lijfrenten

De kerkrekeningen van de Pieterskerk leveren, naast kwantitatieve informatie, verrassend veel kwalitatieve informatie over de aard van de lijfrenten die de kerk verkocht en uitkeerde.

In alle gevallen vermeldde de kerkrekeningen de namen van degenen die een lijfrente kochten en van degenen aan wie lijfrente-uitkeringen werden gedaan. Lijfrenten op twee levens werden vaak door echtparen *tot sinen live ende tot sijns wijfs live* gekocht of door een ouder met kind maar lang niet in alle gevallen is de relatie tussen de verschillende personen duidelijk. Bijvoorbeeld in 1428 kocht een zekere Aelwair een lijfrente van jaarlijks twee Wilhelmusschilden op de levens van ene Jutte en Alijt:

*Item vercoft Aelwair Willems dochter van Leyden II Wilhelmus scilde tsjairs [...] tot Jutte Willem Sproncx dochter live ende tot Alijt heren Jacobs dochter live...*¹²⁴

Dat Aelwair wel degene was die de uitkering moest krijgen blijkt uit de vervolgin:

*Ende Aelwair voirs. sel hefster wesen van den renten also verre als Jutte ende Alijt beyde of een van hem beyden leeft...*¹²⁵

De relatie tussen Aelwair, Jutte en Alijt blijft helaas onbekend.

De koopsom die men aan de kerk moest betalen blijkt niet erg af te wijken van de koopsommen die we al eerder zijn tegengekomen bij lijfrenten door stedelijke overheden en door andere kerken. Zo verkocht de kerk lijfrenten op een leven in de meeste gevallen tegen de penning 8¹²⁶:

*Item Gheertruud Dierc Haermans dochter kofte eenen Enghelschen nobel tsjaers tot haren live op dat godshuus om VIII nobel...*¹²⁷

Lijfrenten op twee levens verkocht de kerk tegen de penning 10¹²⁸:

¹²⁴ Kerkrekening 1428, fol. 21v.

¹²⁵ Kerkrekening 1428, fol. 21v.

¹²⁶ In de jaren 1407 en 1428 werd daarop een uitzondering gemaakt en verkocht de kerk een lijfrente tegen de penning 9,5 respectievelijk tegen de penning 7,5:

Item ontfaen van heren Gherijt den Witten van X Enghels nobel sjairs an lijfrenten XCV Enghels nobel... respectievelijk

Item vercoft Willem Blanc Jacobs z. tot sinen live XXII Wilhelmus scilde tsjairs, te betalen tot Onser Vrouwen dage Nativitas. Dairof ontfaen bi hande Dirc Jans z. die uutreder CLXV Wilhelmus scilde...

Kerkrekening 1407, fol. 16v en kerkrekening 1428, fol. 21v.

¹²⁷ Kerkrekening 1398, fol. 1r.

¹²⁸ Hierop is eenmaal een uitzondering gemaakt in het jaar 1428, toen de kerk een lijfrente op twee levens verkocht tegen de penning 9,5:

*Item Pieter Heerman kofte tot sinen live ende tot sijns wijfs live X Enghelsche nobele tsaers om C nobel...*¹²⁹

Lijfrenten werden niet alleen in jaarlijkse termijnen uitgekeerd, maar zeer geregeld ook in halfjaarlijkse termijnen zoals bijvoorbeeld is aangegeven bij de uitkering aan Diewair Pinghen in 1413:

*Diewair Pinghen te Haerlem VI Enghelsche nobel, half te Heylighermis ende half te meye daghe...*¹³⁰

Bij lijfrenten die door stedelijke overheden werden verkocht was het gebruikelijk dat de verplichtingen van de stad tegenover de rentenier werden vastgelegd in een zogenaamde rentebrief. Het is aannemelijk dat van dergelijke rentebrieven ook bij de Pieterskerk sprake is geweest, want in 1412 wordt aan Griet Michiels dochter *een nobel sonder brief* betaald.¹³¹ In 1412 werd bovendien een uitgave van ruim 10 schelling verantwoord voor zegelgeld van verkochte lijfrentebrieven:

*Item toet Jan die Kocx virteert mitter burghermeesters doe si den brief zeghelden van den lijfrenten die vircoft woirden...*¹³²

In de rentebrieven waren, conform de rentebrieven die door de stedelijke overheden werden verstrekt, de verplichtingen van de kerk tegenover de rentenier opgenomen, waaronder de rechten van de rentenier wanneer de kerk in gebreke zou blijven. In één geval was een dergelijke voorwaarde ook opgenomen in de kerkrekening. In de kerkrekeningen van 1426, 1427 en 1428 was bij de lijfrentebetaling aan Huge Blanckert tevens aangegeven:

*[...] dair voirwairde of sijn betailt men hem dit gelt niet ten dage voirs. of telken dage tot Brugmarct dairnaestvolgende, zo mach Huge Blanckert elx dages na Brugmarct verteren op elke twee cron en enen groten sdages Vlaems gelts ter tijt toe dat hem sijn renten ende daggelt betaelt sijn...*¹³³

Blanckerts lijfrente bedroeg dertig cron en enen per jaar, zodat hij bij in gebreke blijven van de kerk een daggeld van vijftien groten Vlaems kreeg uitgekeerd. Uit de bijlagen bij de kerkrekeningen van 1426 tot en met 1428 volgt dat de kerk in deze jaren aan Blanckert zijn volledige lijfrente-uitkering schuldig was gebleven, zodat de kerk een flinke schuld aan hem opbouwde. Of en wanneer Blanckert zijn daggeld ooit uitgekeerd heeft gekregen is helaas op basis van de kerkrekeningen niet na te gaan.

Item ontfaen van Gheertruut Dirx dochter voir X Beyers gulden tsjairs, te betalen tSinte Gheertruden dage, tot horen live en tot Diewair hoire zuster live, XCV Beyers gulden...

Kerkrekening 1428, fol. 21v.

¹²⁹ Kerkrekening 1398, fol. 1r.

¹³⁰ Kerkrekening 1413, fol. 17v. Heyligermisse is Allerheiligen en meye is de maand mei, dus de uitkering verviel halfjaarlijks per 1 mei en 1 november.

¹³¹ Kerkrekening 1412, fol. 17v.

¹³² Kerkrekening 1412, fol. 18r.

¹³³ Kerkrekening 1426, fol. 24r.

Sommige uitkeringen liepen jarenlang door. Zo liep de lijfrente van 1 nobel per jaar die Gheertruud Dierc Haermans in 1398 kocht en waarvoor ze 8 nobel betaalde, nog steeds in 1428, dus al dertig jaar.¹³⁴ Het is duidelijk dat de kerk hier een groot verlies op leed. Hetzelfde is het geval met de lijfrente die Pieter Heerman in 1398 op zijn eigen leven en dat van zijn vrouw kocht. Deze uitkering van 10 nobel per jaar werd ook in 1428 nog steeds gedaan.¹³⁵ In totaal was in 1428 dus al 300 nobel uitgekeerd, terwijl een koopsom van 100 nobel was betaald. Maar in andere gevallen kon de lijfrentenier minder lang van zijn uitkeringen genieten: de lijfrente van 10 nobel per jaar die Aechte Ruysken in 1407 voor 80 nobel kocht, kwam vanaf 1412 niet meer voor in de jaarlijkse kerkrekeningen.¹³⁶ Zij heeft er dus maximaal vier jaar van kunnen genieten.

Zoals eerder is genoemd waren lijfrenten over het algemeen niet af te lossen. In één geval meldde de kerkrekening echter wel de mogelijkheid tot aflossing, en wel bij de uitkering die gedaan werd aan Gherijt die Griemer in 1413:

*Dese rente mach men lossenen mit LIIII gouden Enghelsche nobel...*¹³⁷

Of de kerk hiervan gebruik heeft gemaakt is niet bekend, in ieder geval werden vanaf 1417 (de eerstvolgende beschikbare kerkrekening) geen uitkeringen meer aan Griemer gedaan.

Lijfrenten zullen vooral door personen uit de gegoede burgerij zijn gekocht.¹³⁸ Een rentenier diende immers voldoende kapitaal te hebben om de lijfrente aan te kopen. Van een aantal renteniers van de Pieterskerk is te achterhalen tot welke stand ze behoorden of welk beroep ze uitoefenden. In 1427 werd een lijfrente gekocht door *jonfrou Baertrait*.¹³⁹ Van Jan die Beel (of Jan Libeel) was opgenomen dat hij *mijns heren camerlinc van Ludic* was (afb. 5).¹⁴⁰ Daarnaast komen nog voor Gherijt *die coster* en heer Jan Hamer van wie uit andere posten in de kerkrekening kan worden opgemaakt dat hij *deken van Nijvel* is.¹⁴¹ De afgesloten lijfrenten liepen qua hoogte van de uitkering behoorlijk uiteen, maar uit de kerkrekeningen kan niet worden opgemaakt of dit verband houdt met de burgerlijke klasse van de rentenier.

¹³⁴ Kerkrekening 1398, fol. 1r., en alle volgende kerkrekeningen tot en met 1428. De kerkrekeningen geven helaas geen informatie over de leeftijden van de renteniers.

¹³⁵ Kerkrekening 1398, fol. 1r., en alle volgende kerkrekeningen tot en met 1428. Opmerkelijk is dat Pieter Heerman in 1398 164 Dordrechtse gulden van de kerk ontving vanwege onteigening van zijn huis en erf. Dröge 2011 (zie noot 102), p. 16. Mogelijk heeft hij dit geld gebruikt om (een deel van) de lijfrente aan te kopen.

¹³⁶ Kerkrekening 1407, fol. 27v., en alle volgende kerkrekeningen.

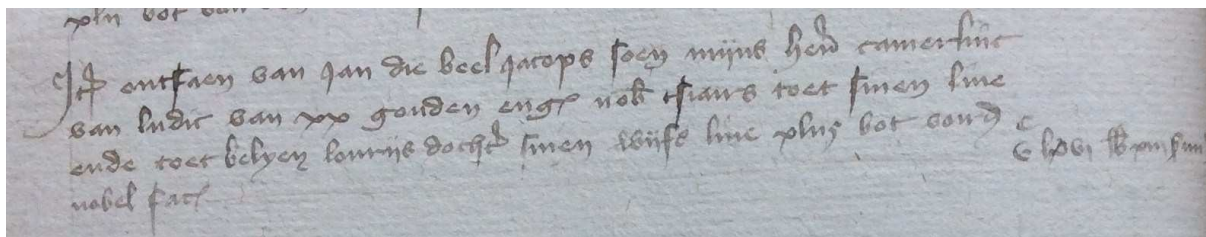
¹³⁷ Kerkrekening 1413, fol. 17v.

¹³⁸ Volgens Vroom werden er door de kerkmeesters van de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Antwerpen veel lijfrenten aan geestelijken verkocht. Vroom 1983 (zie noot 10), p. 92.

¹³⁹ Kerkrekening 1427, fol. 18r.

¹⁴⁰ Kerkrekening 1412, fol. 15v. *Camerlinc* kan zowel thesaurier als kamerheer betekenen, gezien de toevoeging *mijns heren* was hij waarschijnlijk kamerheer. Ludic is waarschijnlijk de stad Luik.

¹⁴¹ Kerkrekening 1409, fol. 17v.

Afb. 5. Post uit de kerkrekening over 1412, waarin vermeld wordt dat Jan die Beel, *mijns heren camerling van Ludic*, een lijfrente kocht van twintig gouden Engelse nobel per jaar. Kerkrekening 1412, fol. 17v.

Uiteraard was het voor de kerk van belang dat overlijdens tijdig werden gemeld om onterechte uitkeringen te voorkomen. Aangezien de lijfrenten niet in zeer grote aantallen werden verkocht en waarschijnlijk vooral binnen de parochie zal dat niet een heel groot probleem zijn geweest. Een enkele maal werd in de kerkrekening melding van een overlijden gemaakt. In 1426 werd bij de uitkering aan Katrijn Liclaes dochter vermeld dat het de laatste uitkering was *want si doit is*.¹⁴² En in 1428 meldde de kerkmeester in de rekening dat aan Diewer Pinghen vanwege haar overlijden maar de helft van haar jaarlijkse uitkering was gedaan:

*Item Diewer Pinghen dochter had VI nobel tsjairs ende is doot, dairof hair verscenen tot meye anno XXVIII III nobel...*¹⁴³

Uit de kerkrekeningen blijkt niet of er een *bodebrood* werd uitgekeerd. Aangezien uit de kerkrekeningen niet blijkt dat er veel lijfrenten buiten de parochie werden verkocht is dit ook niet waarschijnlijk, de kerkmeesters zullen zelf snel op de hoogte gehouden zijn van overlijdensgevallen binnen de parochie.

Geconcludeerd kan worden dat de organisatie rondom de lijfrenteverkoop door de kerkmeesters van de Pieterskerk voldeed aan de algemeen gangbare organisatie bij steden en kerken in de vijftiende eeuw. De tarieven waartegen lijfrenten werden verkocht waren in de meeste steden en bij de onderzochte kerken vrijwel gelijk. Tevens werden door de kerkmeesters van de Pieterskerk lijfrenten verkocht op zowel één als meerdere levens en in zowel jaarlijkse als halfjaarlijkse termijnen. Uit de kerkrekeningen blijkt voorts dat er lijfrentebrieven werden afgegeven en dat er voorwaarden als daggeld bij in gebreke blijven werden toegepast.

¹⁴² Kerkrekening 1426, fol. 23r.

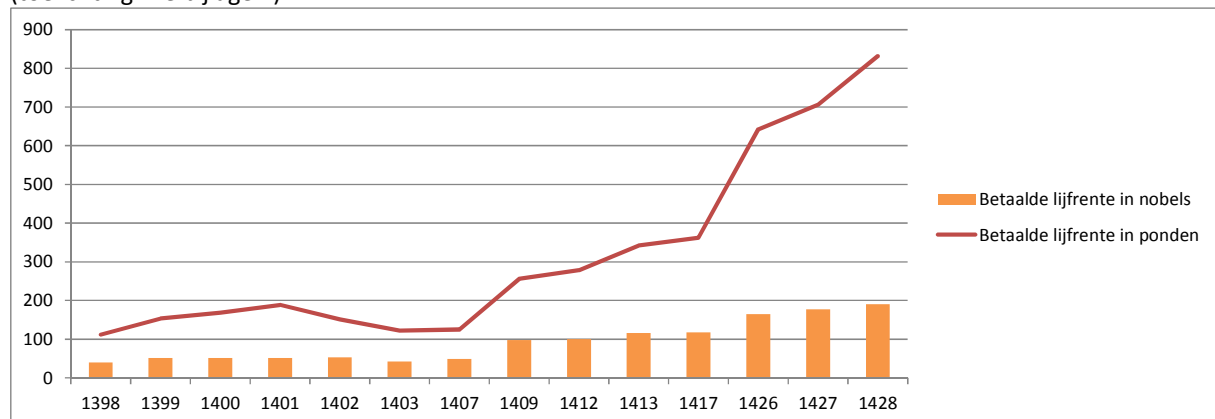
¹⁴³ Kerkrekening 1428, fol. 23r. In een aantal gevallen van lijfrenten op twee levens werd vanaf een bepaald jaar nog maar een van de twee verzekeren genoemd, waaruit af te leiden is dat de ander mogelijk overleden was. Van de lijfrente die was gesloten op het leven van Beatrijs Wermbouts en haar zoon Jan Hamer is vanaf 1412 in de kerkrekeningen alleen nog maar Jan Hamer vermeld als uitkeringsgerechtigde. Daar waar in 1426 nog sprake was van een uitkering aan Wigger Aernts en zijn broer Florijs, is in de kerkrekeningen van 1427 en 1428 alleen nog sprake van een uitkering aan Florijs Aernts. Kerkrekening 1426, fol. 24r.; kerkrekening 1427, fol. 20v.; kerkrekening 1428, fol. 25r. (hier wordt de naam gespeld als Florijs Aairnts).

Munten en geldontwaarding

De lijfrente-uitkeringen werden in de meeste gevallen aangekocht in (gouden of Engelse) nobels, in enkele gevallen in (Wilhelmus of heren) schilden en in een enkel geval, in 1428, in Beyers guldens. Of de uitkeringen ook daadwerkelijk in deze munteenheden werd gedaan, wordt uit de kerkrekeningen niet duidelijk.¹⁴⁴ Hierin worden de uitgekeerde of ontvangen bedragen in Hollandse ponden vermeld, waardoor er altijd een omrekening moest plaatsvinden. Vaak ging dat ook nog met tussenstappen via omrekening naar een gangbare munteenheid in *groten* (of *groet*), *bot*, *cromstaert*, en *tunen* (*tuynen*).¹⁴⁵ Het voert te ver om in het kader van deze studie uitgebreid in te gaan op de verschillende muntsoorten die in de kerkrekeningen voorkomen en de revaluaties van de munten die in de betreffende periode met enige regelmaat voorkwamen. Hierover is uitgebreid geschreven door Marsilje in zijn boek over het financiële beleid van Leiden.¹⁴⁶ Opvallend is dat binnen een jaar sprake kon zijn van verschillende omrekenkoersen, zo meldde de kerkrekening van 1403 omrekenkoersen *voir den nobel* van 91, 91,5 en 93 groet.¹⁴⁷

Dat er sprake was van een behoorlijke geldontwaarding blijkt uit het feit dat lopende lijfrenten in nobel (de munt waarin de lijfrenten in de meeste gevallen waren verkocht en die dus waarschijnlijk in de rentebrieven was opgenomen) tussen 1398 en 1428 bijna vervijfvoudigde terwijl de uitgekeerde lijfrenten volgens de in de kerkrekeningen gehanteerde rekeningmunt, het pond Hollands, in 1428 ruim 7½ maal zoveel kostten als in 1398 (grafiek 15).

Grafiek 15. Uitgaven aan lijfrenten in vaste munt (nobel) en rekeningmunt (pond Hollands), Pieterskerk Leiden (toelichting: zie bijlage 2).

¹⁴⁴ Hoewel de verkoop van een lijfrente vaak een bedrag in (Engelse) nobel vermeldde, kan daaruit niet geconcludeerd worden dat de rentenier ook daadwerkelijk in die munteenheid kreeg uitbetaald. Zie hiervoor ook Marsilje 1985 (zie noot 8), pp. 239-240 en noot 63.

¹⁴⁵ Bijvoorbeeld omrekeningen naar groet en bot kwamen regelmatig voor, uitgedrukt als *voir den nobel 91 groet* of *voir den scilt 20% bot*. Kerkrekening 1403, fol. 22r en kerkrekening 1412, fol. 17v.

¹⁴⁶ Over de munten in de Beierse periode, zie Marsilje 1985 (zie noot 8), pp. 148 e.v. Over de ontwikkeling van de muntwaarden in onder andere de kerkrekeningen van de Pieterskerk, zie Marsilje 1985 (zie noot 8), pp. 169-200.

¹⁴⁷ Kerkrekening 1403, fol. 22r. en fol. 22v. Een logische verklaring zou zijn dat de uitkeringen op verschillende dagen werden gedaan, echter de omrekenkoersen van 91 en 91,5 groet golden voor lijfrenten die alle vervielen *op den meye dach*.

Conclusie

In de vijftiende eeuw maakten steden, waaronder Leiden, al geruime tijd gebruik van de verkoop van lijfrenten om in korte tijd een grote som geld binnen te halen. Dat had al in de veertiende eeuw bij bepaalde steden tot financiële problemen geleid, zodat men zich bewust moet zijn geweest van het financiële risico dat hiermee gepaard ging. De lijfrenteverkoop was in de meeste steden op eenzelfde manier georganiseerd. De stad Leiden vormde hierop geen uitzondering. De koopsommen die men hanteerde varieerden nauwelijks per stad. Voor een lijfrente op één leven betaalde men doorgaans acht keer de jaarlijkse uitkering en voor een lijfrente op twee levens tien keer deze uitkering. Slechts in een enkel geval werd een apart tarief gehanteerd voor 'oude' kopers. Lijfrentebrieven, de overeenkomst tussen kopers en verkopers van een lijfrente, bevatten voorwaarden omtrent de verplichtingen van de verkoper, eventuele aflossing, de termijnen waarin werd uitgekeerd en de rechten van de koper bij in gebreke blijven van de verkoper.

Ook door kerkelijke instellingen werden in deze tijd lijfrenten verkocht, vooral om de bouw van een kerk te kunnen financieren in tijden van grote bouwactiviteit. De mate waarin dat gebeurde kon aanzienlijk verschillen per kerk. De organisatie rondom de lijfrenteverkoop kwam overeen met die bij de steden. Een zekere mate van risicobeheer was zichtbaar bij de verkoop van lijfrenten door de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Antwerpen. De beslissing omtrent lijfrenteverkoop was daar voorbehouden aan de tesorier en al in de vijftiende eeuw werd enige mate van differentiatie toegepast in de tarieven die men voor de lijfrenten hanteerde. Noch bij deze kerk noch bij de Buurkerk in Utrecht heeft de verkoop van lijfrenten geleid tot financiële problemen; men had voldoende vaste inkomsten (onder andere uit vermogensopbrengsten) om de uitgaven van de kerk te financieren. Bij de Jacobskerk in Antwerpen leidde de enorme schuldenlast door de verkoop van lijfrenten uiteindelijk tot een faillissement.

Ook de kerkmeesters van de Pieterskerk in Leiden verkochten lijfrenten om inkomsten te genereren. De organisatie en lijfrentebrieven kwamen overeen met die bij de steden en de andere kerken. De kerkmeesters van de Pieterskerk hadden nauwe banden met de stadsbestuurders van Leiden en waren daardoor op de hoogte van het financieel beheer en de organisatie rondom de lijfrenteverkoop van de stad Leiden. Het financiële risico dat de kerkmeesters in 1398 in huis haalden door de verkoop van een lijfrente aan Pieter Heerman kan hun derhalve niet onbekend zijn geweest. Het aandeel in de totale inkomsten dat verkregen werd door de lijfrenteverkoop lag bij de Pieterskerk met zo'n 20% tot 40% rond het gemiddelde van het aandeel bij de andere kerken. Of de verkoop van lijfrenten te maken had met de financiering van specifieke bouwcampagnes, zoals dat bij de andere kerken het geval was, kan op basis van de kerkrekeningen niet worden aangetoond, maar is wel

waarschijnlijk wanneer de bouwgeschiedenis van de kerk erbij wordt betrokken. De te betalen lijfrente-uitkeringen maakten gemiddeld zo'n 10% tot 30% van de totale uitgaven uit. Vooral in de jaren 1426-1428 liepen de (schulden vanwege) lijfrente-uitkeringen behoorlijk op. Er kan niet worden aangetoond dat de bouwuitgaven daardoor trendmatig terugliepen maar behalve in 1417, werden percentages van boven de 40% voor de uitgaven aan de bouw niet meer gehaald, terwijl de schulden en uitbetaalde lijfrenten wel toenamen. Aan het eind van de twintiger jaren van de vijftiende eeuw had de Pieterskerk financiële problemen en kampte ze met achterstallige lijfrentebetalingen. Deze problemen hadden ook te maken met het niet kunnen innen van huren en pachten, maar het feit dat de uitkering van Pieter Heerman na dertig jaar nog steeds liep, speelde ongetwijfeld ook een rol.

Literatuurlijst

- Baum, Hans-Peter, 'Annuities in Late Medieval Hanse Towns', *The Business History Review* (1985) Vol. 59, No. 1, pp. 24-48.
- Berg, Barbara van den, *De Pieterskerk in Leiden*, Utrecht 1992.
- Beutels, R., 'Over de usura-doctrine of het kerkelijk renteverbod', *Maandschrift Economie* (1990) 54, pp. 316-326. Digitaal: <https://docserver.uvt.nl/me/3621115/2284.pdf>.
- Blok, P.J., *Geschiedenis eener Hollandsche stad [I]. Een Hollandsche stad in de Middeleeuwen*, 's-Gravenhage 1910. Digitaal <http://www.archive.org/details/geschiedeniseen01blok> (1 mei 2014).
- Bogaers, L., 'God wouts. De financiering van de Buurkerk (1435-1569) als spiegel van groepsvorming en belangtegenstellingen binnen de parochie', *Jaarboek Oud-Utrecht* 2003, pp. 67-122.
- Bos-Rops, J.M.A.Y., *Graven op zoek naar geld. De inkomsten van de graven van Holland en Zeeland 1389-1433*, Hilversum 1993.
- Dröge, Jan, 'De bouwgeschiedenis', in: Elizabeth den Hartog (red.), *De Pieterskerk in Leiden. Bouwgeschiedenis, inrichting en gedenktekens*, Zwolle 2011, pp. 13-71.
- Haafden, M. van, 'Economische geschiedenis der erfrenten of annuïteiten', *De Verzekeringsbode* 62 (1943) no. 19, pp. 89-91.
- Houtzager, D., 'Rotterdam's lijfrenteleeningen in de Middeleeuwen', *De Verzekeringsbode* (1946) jg. 65, pp. 173-174.
- Houtzager, D., *Hollands lijf- en losrenteleeningen vóór 1672*, Schiedam 1950.
- Hurx, Merlijn, 'Het koor van de Pieterskerk: experimenteren met bouwpakketten', in: Elizabeth den Hartog (red.), *De Pieterskerk in Leiden. Bouwgeschiedenis, inrichting en gedenktekens*, Zwolle 2011, pp. 91-102.
- Kernkamp, J.H., *Vijftiende-eeuwse rentebrieven van Noordnederlandse steden*, Groningen 1961.
- Kuske, Dr. Bruno, *Das Schuldenwesen der deutschen Städte im Mittelalter*, Tübingen 1904.
- Marsilje, J.W., *Het financiële beleid van Leiden in de laat-Beierse en Bourgondische periode, ± 1390-1477*, Hilversum 1985.
- Munro, John H., 'The Medieval Origins of the Financial Revolution: Usury, Rentes, and Negotiability', *The International History Review* (2003) Vol. 25, no. 3, pp. 505-562.
- Schaik, Remi van, 'The Sale of Annuities and Financial Politics in a Town in the Eastern Netherlands Zutphen, 1400-1600' in: M. Boone, K. Davids, P. Janssens (red.), *Urban Public Debts. Urban Government and the Markets for Annuities in Western Europe (14th- 18th centuries)*, Turnhout 2003, pp. 109-126
- Sizoo, A., 'Een antieke lijfrenteverzekering', *Hermeneus* 16 (1943) afl. 3, pp. 33-38. Digitale editie <http://images.tresoar.nl/bibl-collectie/Hermeneus/Jaargang%2016/1603.pdf> (12 mei 2014).
- Uytven, R. van, *Stadsfinanciën en stadseconomie te Leuven van de 12de tot het einde der 16e eeuw*, Brussel 1961.
- VerLoren van Themaat, L.M. (red.), *Oude Dordtse Lijfrenten. Stedelijke financiering in de vijftiende eeuw*, Amsterdam 1983.
- Vroom, W.H., *De financiering van de kathedraalbouw in de Middeleeuwen, in het bijzonder van de Dom van Utrecht*, Maarsen 1981.
- Vroom, W.H., *De Onze-Lieve-Vrouwekerk te Antwerpen. De financiering van de bouw tot de Beeldenstorm*, Antwerpen/Amsterdam 1983.
- Vroom, W.H., *Financing cathedral building in the Middle Ages, the generosity of the faithful*, Amsterdam 2010.
- Werveke, H. van, *De Gentsche Stadsfinanciën in de Middeleeuwen*, Brussel 1934.

Zuijderduijn, C.J., *Medieval Capital Markets. Markets for Renten, State Formation and Private Investment in Holland (1300-1550)*, Leiden/Boston 2009.

Overige bronnen

Kerkrekeningen Pieterskerk Leiden, transcriptie Ed van der Vlist, Website Vereniging Jan van Hout <http://www.janvanhout.nl/pkr/pkr_frame.htm> (1 mei 2014). De oorspronkelijke kerkrekeningen bevinden zich in het Regionaal Archief Leiden, Archief Kerken, inv.nr. 323.

Lijst met afbeeldingen

- Afb. 1. Pieterskerk Leiden, *jaartal onbekend*. Foto: Website Leiden InMotion <<http://leideninmotion.blogspot.nl/2013/09/net-ontdekte-wijnkelder-pieterskerk.html>> (5 juni 2014).
- Afb. 2. Twee bouwfases van de Buurkerk te Utrecht. Foto: Bogaers 2003, p. 78.
- Afb. 3. Kaart Antwerpen uit stedenatlas van Braun en Hogenberg (*Civitates orbis terrarum*), eind zestiende eeuw. Foto: <<http://users.telenet.be/historysite/images/braun-hogenberggekleurd.jpg>> (7 juni 2014).
- Afb. 4. Detail van de reconstructie van de bouwgeschiedenis van de Pieterskerk Leiden. Foto: Dröge 2011, p. 54.
- Afb. 5. Post uit de kerkrekening over 1412. Kerkrekening 1412, fol. 17v., Regionaal Archief Leiden, Archief kerken, inv.nr. 323.

Bijlage 1. Rentebrief uitgegeven door de stad Leiden in 1408

Rentebrief betreffende een verkoop door de stad Leiden van een lijfrente van 7½ Engelse nobel, gevestigd op twee levens en aflosbaar met 75 Engelse nobel.¹⁴⁸

Scout, scepene ende raede der stede van Leyden doen cond allen luden, dat wy by rade ende goetdenken van der ghemeenre vroescip van der stede vercoft hebben ende sculdich sien A[naam] also lange als hi leeft, ende B [naam] also lange als hi leeft, 7½ Engelsche nobelen sjairs, goet van goude ende van munte ende swair genoeg van ghewichte, tot payment hore waird, te betaelen alle jaer tot sinte Louwerensdage in Hollant, dair die rechte ontfangher woenachtich wesen sal, buten sinen cost.

Ende wair dat zake, dat die rechte ontfangher in eniger wijs woenachtich wair buten den palen van Hollant, so soud men dese voirs. renten vri ende commerloos leveren in eenre stede ghelegghen binnen 10 milen na den ustkant der palen van Hollant, dair den ontfanger best ghenoecht, buten sinen cost.

Ende tot wat tiden A. ende B. voirs. beyde oflivich gheworden sien, so sel men des lesten doden ernamen voldoen ende betalen dese voirs. renten na den beloop van der tijt inden jair als zy gheleeft hebben.

Ende dese renten hebben wi van der stede wegghen versekert, ghelooft ende bewijst te versien an alle goede als die stede van Leyden heeft. Ende ghebrake dair yet an, dat soude die houder des briefs verhalen an een yghelic onsen poorteren of sijn goede, wair die ghelegghen sien of bevinden mach, tsi binnen den palen van Hollant of dairbuten. Ende worde yement van onsen poorteren hierom bescadicht, dat loven wi him van der steden wegghen op te rechten ende te beteren.

Voirt, worder yet versuumt in der betalynghe der renten voirs., so sel die ontfangher der renten voirs. moghen verteren op elken nobel tot elker weke enen comans groten totter tijt toe dat dese renten ende leystynge volcomelic wel betaelt sien.

Ende dese geloften hebben wi ghelooft ende loven van der stede wegghen voir ons ende voir onsen nacomelyngen medepoorteren wel te houden ende te voldoen ende ons des niet te weren mit enighen recht of vertrec, tsi gheestelic of wairlic, tot wat tiden die houder des briefs bi des ontfanghers wille ghenuecht arresterynge of recht te vorderen op dese voirwairden voirsch., behoudelic dat die rechte ontfanger of sijn gewairde bode dese renten eerst manen sal binnen Leyden den poortmeesters of denghenen, dien dat ghemechticht wort vander stede weghe uut te reiken. Ende binnen 14 daghen na die vermaniinghe en sal die stede ghenen scade liden, mer tenden den 14 daghen voirt te varen op die voirwairden also voirsch. staet.

Voirt so lien wie ons van der stede wegen hierof voldoen ende betaelt mit 75 Engelsche nobelen, die sij ons ter rekenynge hebben gebrocht vanden gelienden ghelde. Voirt so en sel men dese renten niement overgheven noch vercopen in eniger wijs dan denghenen, die poorters te Leyden sien jof die binnen der stede van Leyden woenachtich sien. Voirt sient voirwairden, dat men van der stede wege voirs., tot wat tiden men wil, dese rente vrien ende lossenen mach mit 75 Engelsche nobelen jof payment hore waird in hooftghelde ende mit sulken rente als dairof verschenen sien na den loop van den jair ende mit sulker leystynge als dairop versuumt mach worden.

In kenneesse der wairhede hebben wi dese brief bezeghelt mit onser stede zeghel, die wie ghebruken ten zaken. Ghegheven int jair ons Heren MCCCC ende achte opten eersten dach in novembri.

¹⁴⁸ Overgenomen uit Kernkamp 1961 (zie noot 12), pp. 20-22.

Bijlage 2. Toelichting op de grafieken

In deze bijlage worden de gegevensbronnen, interpretaties en bewerkingen van de cijfers die zijn toegepast bij de samenstelling van de grafieken in hoofdstuk 2 en 3 toegelicht.

Grafiek 1. Aandeel inkomsten uit leningen in totale inkomsten, Buurkerk Utrecht.

De gegevens zijn overgenomen uit Bogaers 2003, tabellen 1, 5, 6, 7 en 8. In deze tabellen is per periode een verdeling van de inkomsten in diverse categorieën, waaronder leningen, vermogen en giften, gegeven. De categorie leningen bevat zowel lijf- als losrenten. Per periode zijn de totale inkomsten op 100% gesteld en is het percentage leningen bepaald.

Grafiek 2. Uitgaven en inkomsten in rijnschilders, Buurkerk Utrecht.

De inkomsten zijn afkomstig uit Vroom 1981, bijlage 7: *Tabel met inkomsten van de fabriek van de Buurkerk Utrecht 1430-1564*. Het voordeel van het gebruik van deze cijfers boven die van Bogaers (die voor grafiek 1 zijn gebruikt) is dat deze cijfers alle in rijnschilders zijn en vergelijkbaar zijn met de uitgaven uit bijlage 8 van Vroom. Bogaers hanteert per periode een andere munteenheid. Het nadeel bij Vroom is dat hij geen splitsing geeft van de categorie financieringstransacties: deze bevat naast de leningen ook bijvoorbeeld de verkoop van onroerend goed. Dit zorgt met name in de jaren vanaf 1520 voor (geringe) verschillen met de cijfers van Bogaers, die in de categorie leningen alleen de verkoop van lijf- en losrenten heeft opgenomen. De conclusies uit de grafiek veranderen hierdoor echter niet.

De uitgaven zijn afkomstig uit Vroom 1981, bijlage 8: *Tabel met uitgaven voor de bouw en inrichting van de fabriek van de Buurkerk te Utrecht 1430-1564*.

Kolom 6 van deze tabel bevat de totale bouwuitgaven en kolom 7 bevat het percentage dat de bouwuitgaven uitmaken van de totale fabrieksuitgaven. Uit deze twee kolommen zijn de totale fabrieksuitgaven berekend. De overige uitgaven zijn berekend als de totale fabrieksuitgaven minus de bouwuitgaven. De zo bepaalde bouwuitgaven en overige uitgaven zijn opgenomen in grafiek 2.

Grafiek 3. Uitgaven aan de bouw en rentebetalingen in relatie tot totale uitgaven, Buurkerk Utrecht.

De bouwuitgaven zijn conform grafiek 2. De overige uitgaven zijn de totale bouwuitgaven (als bepaald conform grafiek 2) minus de bouwuitgaven en minus de rentebetalingen. De rentebetalingen zijn overgenomen uit Bogaers 2003, tabel 11. Per periode zijn de totale uitgaven op 100% gesteld.

Grafiek 4a en 4b. Aandeel inkomsten uit lijfrenteverkoop in totale inkomsten, Onze-Lieve-Vrouwekerk Antwerpen.

De inkomsten zijn afkomstig uit Vroom 1983, bijlage 1: *Inkomsten van de kerkfabriek van Onze-Lieve-Vrouw te Antwerpen 1431-1565*. Hoewel kolom 8 van deze bijlage alleen een totale categorie financieringstransacties bevat, heeft Vroom in de toelichting bij de bijlage per jaar aangegeven welk bedrag aan lijfrenten in deze categorie is opgenomen. Uit kolom 8 en de toelichting zijn de inkomsten uit lijfrenteverkoop bepaald. Per jaar zijn de totale inkomsten op 100% gesteld. Om de leesbaarheid van de grafieken te verhogen is de gehele periode gesplitst in twee grafieken. Om de getoonde jaren in deze grafieken overeen te laten komen met de grafieken waarin ook de uitgaven zijn opgenomen, zijn de jaren 1451 en 1505 niet opgenomen in deze tabel: deze jaren komen namelijk wel voor in Vrooms bijlage met inkomsten maar niet in die met uitgaven.

Grafiek 5a en 5b. Inkomsten en uitgaven in pond Brabants, Onze-Lieve-Vrouwekerk Antwerpen.

De inkomsten zijn afkomstig uit Vroom 1983, bijlage 1: *Inkomsten van de kerkfabriek van Onze-Lieve-vrouw te Antwerpen 1431-1565*, overeenkomstig grafieken 4a en 4b.

De uitgaven zijn afkomstig uit Vroom 1983, bijlage 2: *Uitgaven van de kerkfabriek van Onze-Lieve-vrouw te Antwerpen 1431-1565*. Kolom 4 van deze bijlage bevat de uitgaven aan de bouw, onderhoud en inrichting van de kerk en kolom 7 bevat de totale uitgaven van de kerkfabriek. Deze cijfers zijn integraal overgenomen.

Grafiek 6a en 6b. Uitgaven aan bouw en rentebetalingen, Onze-Lieve-Vrouwekerk Antwerpen.

De gegevens zijn afkomstig uit Vroom 1983, bijlage 2: *Uitgaven van de kerkfabriek van Onze-Lieve-vrouw te Antwerpen 1431-1565*. Kolom 3 van deze bijlage bevat de totale uitgaven aan lijf- en losrenten (losrenten worden hier door Vroom aangeduid als erfrenten) en kolom 4 bevat de uitgaven aan de bouw, onderhoud en inrichting van de kerk. Deze cijfers zijn integraal overgenomen. De overige uitgaven in de grafieken zijn bepaald

door de totale uitgaven (kolom 7 uit de bijlage Vroom) te verminderen met de uitgaven aan lijf- en losrenten en de bouwuitgaven.

Grafiek 7. Aandeel inkomsten uit lijfrenteverkoop in totale inkomsten, Jacobskerk Antwerpen.

De inkomsten zijn afkomstig uit Vroom 1983, bijlage 5: *Inkomsten en uitgaven van de kerkfabriek van St.-Jacob te Antwerpen, 1465/'66 – 1534/'35*. Kolom 6 van deze bijlage bevat de inkomsten uit financieringstransacties, in de toelichting vermeldt Vroom dat het grootste deel bestaat uit de verkoop van lijfrenten. Kolom 8 bevat de totale inkomsten. De cijfers zijn integraal overgenomen. Het jaar 1505 is niet meegenomen omdat die cijfers geen volledig jaar betreffen.

Grafiek 8. Inkomsten en uitgaven in pond Brabants, Jacobskerk Antwerpen.

De inkomsten zijn overeenkomstig grafiek 7.

De uitgaven zijn afkomstig uit Vroom 1983, bijlage 5: *Inkomsten en uitgaven van de kerkfabriek van St.-Jacob te Antwerpen, 1465/'66 – 1534/'35*. Kolom 4 van deze bijlage bevat de uitgaven aan de bouw, onderhoud en inrichting van de kerk en kolom 7 bevat de totale uitgaven van de kerkfabriek. De overige uitgaven zijn bepaald als de totale uitgaven verminderd met de bouwuitgaven. De cijfers zijn integraal overgenomen.

Grafiek 9. Uitgaven aan bouw en rentebetalingen, Jacobskerk Antwerpen.

De gegevens zijn afkomstig uit Vroom 1983, bijlage 5: *Inkomsten en uitgaven van de kerkfabriek van St.-Jacob te Antwerpen, 1465/'66 – 1534/'35*. Kolom 3 van deze bijlage bevat de totale uitgaven aan lijf- en losrenten (losrenten worden hier door Vroom aangeduid als erfrenten) en kolom 4 bevat de uitgaven aan de bouw, onderhoud en inrichting van de kerk. Deze cijfers zijn integraal overgenomen. De overige uitgaven in de grafiek zijn bepaald door de totale uitgaven (kolom 7 uit de bijlage Vroom) te verminderen met de uitgaven aan lijf- en losrenten en de bouwuitgaven.

Grafiek 10. Aantal lopende en verkochte lijfrenten, Pieterskerk Leiden.

Het aantal lopende en verkochte lijfrenten volgt uit de kerkrekeningen (zie ook voetnoten 113 en 114). Dit levert het volgende beeld op:

	1398	1399	1400	1401	1402	1403	1407	1409	1412	1413	1417	1426	1427	1428
Verkochte lijfrenten	2						2		2	3		5	1	4
Lopende lijfrente-uitkeringen	7	9	9	9	9	9	11	16	15	18	19	32	32	33

Op basis van de individuele gegevens van verkochte en lopende lijfrente-uitkeringen, waarbij rekening is gehouden met beëindigde uitkeringen, is bepaald hoeveel lijfrenten er in de ontbrekende jaren moeten zijn verkocht. Daarbij zijn met betrekking tot de uitkeringen een tweetal veronderstellingen gedaan:

- Van 1398 tot en met 1400 werd een uitkering gedaan aan een zekere *Grietkijn*. Verondersteld wordt dat dit dezelfde lijfrente is als die in de jaren 1401 tot en met 1412 werd gedaan aan *Griete Michiels dochter*. Er is namelijk geen verkoop bekend aan deze laatste persoon en de uitkeringen zijn van dezelfde grootte.
- Van 1398 tot en met 1402 en van 1413 tot en met 1428 werd een uitkering gedaan aan een zekere *Jan die Vriese*. Verondersteld wordt dat dit dezelfde persoon is als *Jan Warniers* die tussen 1403 en 1412 een uitkering kreeg. Hoewel de namen nogal verschillen komen de uitkeringsbedragen overeen (12 heren- of Wilhelmusschilden, later 6 nobel). Ook is er geen lijfrenteverkoop aan Jan Warniers in de kerkrekeningen van 1402 of 1403 opgenomen, wat wel het geval geweest zou zijn als het een nieuwe lijfrente betrof.

Verder dient nog te worden opgemerkt dat in 1413 twee nieuwe lijfrente-uitkeringen in de kerkrekening voorkwamen, waaraan geen lijfrenteverkoop te koppelen is. Het betreft de uitkeringen aan *Lijsbet Pieter Walichs dochter* en *Katrijn Jan Comans* en *Jan Coman ende Katrijn zijn wijf* (kerkrekening 1413, fol. 17v).

Grafiek 11. Aandeel inkomsten uit lijfrenteverkoop in totale inkomsten, Pieterskerk in Leiden.

De jaarlijkse inkomsten zijn het totaal van de ontvangsten conform de kerkrekeningen. Per jaar zijn de totale inkomsten op 100% gesteld. De inkomsten uit lijfrenteverkoop zijn de bedragen die behoren bij de verkochte lijfrenten zoals vermeld in grafiek 10. De bijbehorende bedragen luiden:

	1398	1399	1400	1401	1402	1403	1407	1409	1412	1413	1417	1426	1427	1428
Inkomsten uit lijfrenteverkoop	302						466		199	288		434	658	593
Totale inkomsten	1037	954	1111	1375	616	938	1626	1328	1842	1358	2570	1960	1751	2491

De daling van de inkomsten van 1401 naar 1402 heeft mede te maken met een revaluatie van de munteenheid. In 1417 stegen de inkomsten door de verkoop van een (los)rente van 246 pond en door achterstallige betalingen van de kerkmeesters voor een bedrag van 610 pond (tezamen 856 pond).

Grafiek 12. Jaarlijks resultaat op de kerkrekening in ponden Hollands, Pieterskerk Leiden.

De jaarlijkse inkomsten en uitgaven zijn het totaal van de ontvangsten respectievelijk de uitgaven conform de kerkrekeningen. Het resultaat is bepaald als het verschil tussen beide. De bijbehorende bedragen luiden:

	1398	1399	1400	1401	1402	1403	1407	1409	1412	1413	1417	1426	1427	1428
Totale inkomsten	1037	954	1111	1375	616	938	1626	1328	1842	1358	2570	1960	1751	2491
Totale uitgaven	1104	1127	1207	1506	579	921	1976	1267	2450	1725	3008	2635	2405	3283
Resultaat	-67	-173	-96	-131	37	17	-350	61	-608	-367	-438	-675	-654	-792

Grafiek 13. Inkomsten en uitgaven in ponden Hollands, Pieterskerk Leiden.

De totale inkomsten, de inkomsten uit lijfrenteverkoop en de totale uitgaven zijn conform de grafieken 10 en 11 vastgesteld. De bouwuitgaven zijn in verschillende rubrieken ondergebracht in de kerkrekeningen. Onderstaand overzicht geeft een verantwoording van de bedragen die als bouwuitgaven zijn opgenomen.

Jaar	Kerkrekeningpost	Bouwuitgaven
1398	fol. 18r: II Summarum van die kerc binnen te effenen, timmeringhe ende van provantsi opt kerchof so voers. staet	412
1399	fol. 21v: II Summarum van alrehande dinghen toter tymmeringhe, maetselaersloon ende anders so voirs. staet	580
1400	fol. 18v: II. Summarum van timmeringhe (181) plus fol. 19r: Harden stien (292)	473
1401	fol. 18r: Alrehande uitgheven (63) plus fol. 18v: Alrehande uitgheven (20) plus fol. 19r: Alrehande uitgheven (36)	119
1402	fol. 26v: Tymmeringhe ende dyergelijc (4) plus fol. 27r: Totaal (14) plus fol. 24r: Laken voor meester Rutgaer (17) plus fol. 24r: Daggeld meester Rutgaer (4)	39
1403	fol. 24r: Tymmeringhe ende dierghelijc (9) plus fol. 24v: Somma (10) plus fol. 25r: Somma (6) plus fol. 25v: Somma (11)	36
1407	fol. 41v: IIII Sommarum van der tymmerlude loon (252) plus fol. 48r: Sommarum van yserwerc, leyen, lood, naghel ende der leydecker dachuren ende anders als vors. staet (366)	618
1409	fol. 19r: Van ghecoften houten ende callic ende cost die daerup ghedaen is (88) plus fol. 24r: IIII Sommarum van der tymmerlude dachhueren ende den stienhouwers in den loedse ende anders als voirscreven staet (82)	170
1412	fol. 19r: Summa (36) plus fol. 19v: Summa (253) plus fol. 22r: Van harden stien, callic ende sant, yser ende loet ende hout (48) plus fol. 22v: Summa (174) plus fol. 23r: Summa (64) plus fol. 23v: Summa (40) plus fol. 24r: Summa (47) plus fol. 24v: Summa (24) plus fol. 25r: Summa (22) plus fol. 25v: Summa (12)	720
1413	fol. 18v: Summa (35) plus fol. 20r: Cost van den outaerstien (97) plus fol. 20v: Summa (25) plus fol. 21r: Van yserwerc ende van harden stien (50) plus fol. 21v: Dachloen van den outairstien (18) plus fol. 22r: Summa (15)	240
1417	fol. 33r: III Summa summarum van provand totter tymmeringhe mitten dachhuynen	1704
1426	fol. 28v: II Sommarum van der tymmeringe, van stienhouwers dachhueren ende leydeckers, van loit ende yserwerc	404
1427	fol. 26v: II Sommarum van der tymmeringe, van stienhouwers, dachhueren van leydeckers, van loot, van yserwerc, van herden stien ende des gelike	285
1428	fol. 36r: II Somma summarum van der tymmeringe, van stienhouwers, van dachhueren, leydeckers, loot, yserwerc, ende harden stien	1066

De bedragen behorende bij grafiek 13 zijn als volgt:

	1398	1399	1400	1401	1402	1403	1407	1409	1412	1413	1417	1426	1427	1428
Totale uitgaven	1104	1127	1207	1506	579	921	1976	1267	2450	1725	3008	2635	2405	3283
Uitgaven aan bouw	412	580	473	119	39	36	618	170	720	240	1704	404	285	1066
Totale inkomsten	1037	954	1111	1375	616	938	1626	1328	1842	1358	2570	1960	1751	2491
Inkomsten uit lijfrenteverkoop	302						466		199	288		434	658	593

Grafiek 14. Uitgaven aan de bouw en lijfrentebetalingen in relatie tot totale uitgaven, Pieterskerk Leiden.

De totale uitgaven en de bouwuitgaven zijn conform grafiek 13. De lijfrentebetalingen zijn de bedragen die bij de lopende lijfrente-uitkeringen in de kerkrekening zijn opgenomen. Alle posten die onder een kopje 'Lijfrente' in de kerkrekeningen zijn opgenomen, zijn als lijfrente-uitkering meegeteld, ook als uit de omschrijving van de post niet duidelijk blijkt dat het om een lijfrente gaat. In 1427 en 1428 werd een lijfrente uitgekeerd uit een testament. Deze lijfrente is niet meegenomen, omdat hier geen bewuste lijfrenteverkoop door de kerkmeesters achter zit. Het betreft een lijfrente van 1 nobel per jaar (*Lijsbet Pieters dochter uut Aleyen die bagijn testament*, kerkrekening 1427, fol. 21v en kerkrekening 1428, fol. 24v). De kerkrekeningen zijn zodanig opgesteld dat als betalingen de te betalen uitkeringen/kosten werden opgenomen. De niet-betaalde uitkeringen of kos-

ten werden als schuld in een bijlage bij de kerkrekening opgenomen (dit was het geval in de jaren 1426 tot en met 1428).

De bedragen behorende bij deze grafiek:

	1398	1399	1400	1401	1402	1403	1407	1409	1412	1413	1417	1426	1427	1428
Totale uitgaven	1104	1127	1207	1506	579	921	1976	1267	2450	1725	3008	2635	2405	3283
Uitgaven aan bouw	412	580	473	119	39	36	618	170	720	240	1704	404	285	1066
Lijfrentebetalingen	112	153	169	189	151	122	125	254	275	342	364	642	706	831

Grafiek 15. Uitgaven aan lijfrenten in vaste munt (nobel) en rekeningmunt (pond Hollands), Pieterskerk Leiden.

De betaalde lijfrenten in ponden komen overeen met de bedragen uit grafiek 14. De betaalde lijfrenten in nobels zijn op verschillende manieren afgeleid. In veel gevallen is in de post in de kerkrekening het uitkeringsbedrag in nobels opgenomen, bijvoorbeeld *van haren lijfrenten X Enghelsche noble* (kerkrekening 1398 fol. 14v eerste post). In dat geval is het bedrag in nobels ongewijzigd overgenomen. In een aantal gevallen is geen uitkeringsbedrag opgenomen. In die gevallen heeft op basis van het bedrag in ponden in de kerkrekening een omrekening naar nobels plaatsgevonden, waarbij als koers de omrekenkoers is gebruikt van posten die wel in nobels zijn weergegeven. Bijvoorbeeld:

In 1398 is een uitkering van 10 nobel geboekt als 28 pond. In datzelfde jaar is een bedrag van 15 pond geboekt, zonder dat de uitkering in nobel bekend is. De omrekening van deze laatste post naar nobel is dan als volgt: $15/(28/10)=5,4$, afgerond 5 nobel. Dit kan wel (enige) verschillen in de uitkomsten geven, maar het verloop van de grafiek, die als doel heeft een beeld te geven van de geldontwaarding waar de kerkmeesters mee te maken hadden aan het begin van de vijftiende eeuw, wordt hierdoor niet veranderd.

Er zijn ook posten in de kerkrekening waarbij het uitkeringsbedrag in (Wilhelmus-, gouden of heren-) schilden is opgenomen. De omrekening naar nobels heeft op dezelfde manier plaatsgevonden als bij de posten waar geen uitkeringsbedrag bekend was.

De bedragen behorende bij grafiek 15 zijn als volgt:

	1398	1399	1400	1401	1402	1403	1407	1409	1412	1413	1417	1426	1427	1428
Betaalde lijfrente in nobels	40	51	51	51	53	43	49	98	100,5	116	117	165	178	191
Betaalde lijfrenten in ponden	112	153	169	189	151	122	125	256	278	342	362	642	706	831